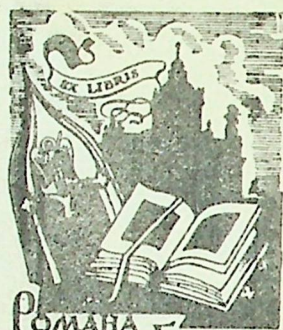

Детро
Балет

ДАН

РОМАНА
ГЕНИК
БЕРЕЗОВСЬКОГО

ПЕТРО БАЛЕЙ

П А Н

ЗБІРКА

Др. Генрик-Березовський

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»

РЕГЕНЗБУРГ 1948

Обкладинка художника

Я. Гвіздовського

Замовлення виконано технічними засобами Книжкового Товариства
«РУХ»

Authorized by
HQ EUCOM Civil Affairs Division AG 383.7. GEC — AGO from July 1947

ПАН.

Коли я був ще зовсім малий, Він приходив до мене під час сну. Високий пан, не худий і не товстий, у темнім фраку (тоді я ще не знав, що це фрак називається), з широкою, по-мистецьки вив'язаною, стяжкою під бородою, в високім зеленім капелюсі та в пасмастих довгих штанах, що уклалися дивними зморшками над зеленими черевиками. Черевики носив чомусь завжди зелені, а рукавиці (тоді я ніколи не бачив його без рукавиць) м'які - прем'які, як атласові. В лівій руці тримав чорну паличку, з білою блискучою головою зверху. Що це була за головка! Очі боліли, коли вдивлятися було в неї.

Отак приходив Він до мене у сні. Рівний, з байдужим непорушним лицем, заходив, якби цілком випадково, або як заходить поважна людина в жаркий день до пиварні випити шклянку пива. Зовсім з таким виглядом.

Я увесь тремтів. Я боявся Його приходу і боявся Його. Так звичайно лякаються діти чогось страшного, чого в житті ніколи не бачили, а уявити собі не сміють.

Мій страх перед ним доходив до того, що я не міг крикнути, не був усилі закликати батьків, які дуже часто стояли осторонь і дивилися на мене преспокійними очима, якби не бачили, що мені загрожує. І тоді я перший раз відчув жаль до батьків. Такий собі «коротенький» дитячий жаль.

Він підходив до мене, не міняючи виразу лица, і, взявши мене за руку, забирав з собою. Я, сповнений страху і ніби заморожений, ішов покійно, без думки про якийбудь спротив. Ми виходили на довгий - предовгий шлях і мій родинний дім зникав нам з очей. Здається мені, що по обох боках шляху росли дивовижні дерева, обвиті густим плющем. Полум'яні квіти заглядали нам цікаво в очі, шепотіло зів'яле листя. З - за рістні долітав дивний - предивний гамір людей, тварин, комах і чого лише хочете. Така дивна - дивна музика, почавши від переливчастих витьохкувань солов'їв, а скінчивши на розжаленому квилінні немовляти. І все це творило одне, якби конечне і зовсім природне зіставлення - акорд.

Повторюю: здається мені, що так воно було, бо я занадто був прибитий власною долею і присутністю мого деспотичного провідника, щоб міг уважно приглядатися і запам'ятувати.

А мій провідник (я сказав: деспотичний - це, може, невлучно. Радше байдужий до мене) ішов, тримаючи мене за руку, з непорушним закам'янілим лицем, як у сфінкса (тільки без усмішки), або як вирізаний з рам старий портрет великого достойника. Він не говорив до мене ні одного слова. Він навіть не дивився на мене. Його погляд блукав десь за світами, як у задуманої людини.

Наш шлях підіймався вгору і десь на шпилі, в прозорій далечені заломлювався й спускався вниз. Та ми з Ним ніколи не доходили до того місця, де спускався шлях. Уже в третині дороги я почував себе змученим і мені хотілося лягти десь у траві і закрити очі. Мій провідник не боронив мені цього і я лягав, закривав очі, і . . . прокидався.

Переляканий, із спітнілими долонями, розглядався я по темній хаті, і, не зважаючи на темряву, біг до ліжка матері, щоб у її обіймах сховатися перед тим страшним паном.

Він так часто приходив до мене, що, лягаючи в ліжко, я тремтів зі страху і намагався якнайдовше не заснути. А коли по ночі вибігав на двір, в оперлений росою садок, на завітчаний пастівень або в город, я був щасливий. Уранці втішався я росою, сонцем і гудінням бджіл, вдень насолоджувався прохолодою дерев і вогістю болотнистої річки, а ввечері вдивлявся, як купається при заході сонце, гаявся за хрущами та стерігся, щоб лилик не заплутався в мое споловіле буйне волосся.

У моїм царстві я був певний і сміливий, бо над тим усім панували двоє всесильних людей - мої батьки. Я не потребував боятися голодних днів, ні влізливих та безсоромних суперників, ні якихсь чарів, бо вони двоє були сильніші за все.

Аж одного дня мій нічний гість прийшов справді. Прийшов, а я (як це не дивно!) втішився Ним, якби побачив найкращого приятеля дитячих розваг. Я знав, що Він прийшов по мене, і тому був йому радий. Метушливо збираючись, я не знав, що з собою брати на дорогу.

- Що б мені ще взяти? - пригадував я собі голосно.

- Жменьку тепла, - почув я перший раз його голос, а в тому голосі було все: і рада, і осторога, і приязнь, і байдужість, і погроза - все!

Я глянув Йому в обличчя, а Він, як завжди, байдужий, задивлений у всесвіті, як загадка. Ніби і не він сказав.

Нас випроваджали батьки і рідні, і я бачив, що всі вони так само знають мого пана, як і я Його знаю. Але, коли я радів, вони крадькома втирали сльозу. Сльозу надії і страху за мене. І ми пішли . . .

Я почав приглядатися до мого провідника, чи, радше, супутника, бо Він ішов туди, куди гнала мене моя цікавість. Я запримітив, що з Його лиця і постави годі судити Його вік. Зразу видався мені старший, майже старий, але коли я довго вдивлявся в Його обличчя, Він скидався на мого ровесника, лише безмежно мудрого і поважного.

- Скільки тобі літ? - відважив я своє перше запитання.

- Скільки хочеш, - відповів, не дивлячись на мене.

Це було поза межами мого розуміння і я вирішив не питати Його більше. Лише ще уважливіше став я приглядатися до Нього і дуже скоро помітив, що Він не такий охайний, яким я пригадував собі Його з моїх снів. Його одіж була дуже часто пом'ята і недоладна, а сам Він скупий, або, впадаючи з одної крайності в другу, неймовірно розтратний. А все це робив Він з невимушеною повагою і з легкістю, питомою людям багатим. Такий був, головню тоді, коли всміхався.

Далі я переконався, що Його паличка - чародійна. Головне ця блискуча головка. Коли вона ставала яркою, багатопромінною, аж сліпучою, Він оживлявся, молоднів, набирав охоти до щедрості і частих усміхів. Тоді і я був щасливий. Над моєю головою появлялися пишні - препишні казкоцвіти Вони кружляли в повітрі. Закохані в собі, райдужні, повноцвітні, як окремі прозорі світи, заселені буйністю, і роздрогані. Я, зачарований ними, дивився, як вони змагалися за першество, взлітаючи до небозводу та набираючи в себе якнайбільше проміння і краси. Я став вибирати собі найгарнішу пишнотку, і коли вона визорена затремтіла надо мною, як полум'яна пристрасть, я простяг руку. Від радості я хотів крикнути, а вона лопла, як миляна банька, обрискуючи мене гіркими краплинками.

Ще раз і ще раз пробував я і все з таким же успіхом.

- Чому так? . . . - звернувся я до нього здивований і сторопілий.

- Не лови руками! - сказав, не дивлячись ні на мене, ні на шарики, що надо мною.

Але я перший раз не повірив Йому. Я вперто лелівав думку, продумував над способом, як би зловити і заховати до своєї подорожньої торби хоч одну таку красотку, хоч би найменшу! . . .

Аж прийшов день, коли Він глянув мені в очі. Ніколи не забуду Його першого погляду на мене. Це був червоний яркий погляд, від якого загорілися передо мною червоні маки, зашуміла спінена кров,

заморгали зорі, завила туга. Я весь тремтячий від дивного неспокою простяг руку до маків. Одну! Одну лише квітку, а буду щасливий! . . . І я зірвав. Зірвав, а в грудях знявся полум'я і розлився вогнем по тілі.

- Пече! - крикнув я, здивований і радісний.

Він усміхнувся знову, похитуючи головою.

- Немає інакшої, - пояснив.

- Чи є ще щось кращого?! - прошепотів я сам до себе.

Це лише так тобі здається, - бомкнув холодно.

Збунтований проти Його всезнайства, я глянув Йому відважно в очі, а Він, не перестаючи всміхатися, примощувався між буйним квітням придорожніх лугів. Це був наш перший відпочинок, відколи ми пустилися в дорогу. Вдоволений його поведінкою, я не сказав нічого, але вже вдруге не повірив Йому.

І коли я сьогодні пригадую собі все це, мені здається, що все таки маленька частинка правди була по моїм боці, бо це був справді гарний час.

Не знаю, як довго ми відпочивали. Мені здавалося, що коротко, хоч вода в ріках стала іншою, ніж перед спочинком. Тамта відплила вже далеко . . .

Він підвівся перший. Витягаючися на весь ріст, ніби спросоння, сказав:

- Пора!

- Куди? - здивувався я. - Добре нам тут.

- Пора! - повторив, задивлений перед себе.

Я припав до лугів і збунтувався.

- Не піду! - говорив я вперто.

Тоді Він вперше крикнув на мене. Але це не був звичайний крик сердитої людини. В тому закличові було стільки зову, стільки обіцянок, така розпульсована сила, що світ скорчився перед нами і став малий, як яблуко. Мені розпирало щось груди, а в голові рій думок, які пригвожджені на другому кінці світу, тягли мене нестримно вперед. Мені стало затісно. Мої м'язи напучнявіли від непере-можньої сили; здавалося - переплигну сім миль одним кроком!

Наш шлях став стрімкий, наїжений проваллям, то знову покритий сипким рухомих піском, що плив проти нас, ув'язнюючі наші стопи і відтягаючи їх дозад. Коли я томився, Він дивився мені в очі й усміхався. Тоді я зрозумів, що й усмішка, і погляд мають свою краску. Його погляд був голубий, як тужна далеч погідної осени, а усмішка рожева, як ранок. І моя втома зникла. Я знову вдирався

на стрімкі узбіччя, розривав скривавленими руками колючі хащі, перся вгору, як навіжений, з усміхом на лиці . . .

Ми задержалися на плоскій височині і споглядали на пройдене бездоріжжя. Головка на Його паличці засипала нас сліпучим промінням, а світ перед нами, як на долоні.

- Хочеш, - сказав я до Нього, - а перенесу цю гору і поставлю її серед рівного степу на диво всім людям!

Він похитнув головою, усміхаючись.

- Звідкіля ця сила в мені, звідки вона? - питався я, рознявши руки, як крила вірлині.

- Це віра, - сказав Він коротко.

Я шукав Його очей.

- Віра в що? . . .

- В себе, - сказав так само, не надумуючись.

- Що ж тоді Бог? Що ж тоді суд людей над нами?! . . . Ніщо! - крикнув я бундючно.

Він не сказав ні слова, тільки, скинувши зелені черевики, збирався відпочивати на голій, твердій і канчастій скелі. Задуманий, якби нехотячи, сховав світляну головку під полу своєї подорожньої накидки і настала ніч.

Сьогодні не можу заручити, чи був це сон, чи на яві. Особисто, я більше схильний думати, що сон, бо так мені краще.

Нас оточила темнота, а з усіх проваллів, з розколин і з печер почали виходити люди. Похилі, з запалими лицами, з погаслими, або переляканими очима, замучені, прибиті, окривавлені. А в очах усіх жевріли притушені зеленкуваті вогники. Я не спитав Його про ніщо, бо мені здавило гортанку і захололо в грудях. Людей оточили хижі звірі з людськими головами. В них очі горіли темним кривавим вогнем, темним аж фіялковим.

Я судорожно вхопився за Його полу і прошепотів:

- Я боюся тих кривавих очей! Утікаймо звідси!

Тоді Він відштовхнув мене.

Я весь тремтів від жаху, бачучи, як Він віддаляється від мене і зникає. Осамітнений, кріпко тримав я в кулаці відірваний крайок Його поли. Мене оточила замучена і зацькована звір'ям юрба . . .

То була страшна ніч!

Дим прислонював прихід смерті, а вітер шматував людські скарги. Кров дотлівала ще в жилах і німий жах загніздився в душі людини. Не було перед ким скажитися, ні в кого просити.

Тоді я побачив, що над землею є небо і мій зір завис між суволями диму . . .

Змучений аж до збайдужіння, я засипляв, не випускаючи з рук шматочка Його поли.

Мені снилися квітчасті луги, прозорі потоки, райдужні невлімові казкоцвіти в чистому повітрі і полум'яні маки. А над усім тим горіючи білим вогнем головка від палички мого сопутника.

- Господи, - зідхав я у сні, - який же я був щасливий! . . .

Тоді приходив Він і боляче будив мене. Кожний Його дотик справляв мені дошкульні терпіння.

- Не торкай мене! - кричав я, споглядаючи на Його обнажені руки. Без рукавиць вони були страшні: вузловаті, тверді і шорсткі, як дубова кора.

- Ти втомлений? - питав мене, ніби збираючись відходити.

- Ні, ні! - брехав я пристрасно і, зірвавшись на рівні ноги, став перед Ним лице в лице.

- Обмийся! - командував мною, вказуючи на калюжинку в скальній розвалині.

Послушно нагнувшись над водяним дзеркалом, я побачив сам себе і зелені вогники в своїх очах, які бачив у всіх, що були зі мною.

- Господи, нащо я ще надіюся, на що? . . .

І я скорбно припав Йому до ніг.

- Не залишай мене! Виведи! . . .

Він дивився мені проникливо в очі.

- Ти не охляв на моїй дорозі? - питав.

- Ні! - крикнув я.

- Не зтяжа тобі моя мовчазна наука?

- Ні!!

- Чи віриш ще в мерехтливі казкоцвіти і любиш червоні маки?

- Так! бо я не повірив Тобі, що не зловлю, хоч би одного райдужного і що червоні маки - злуда, - схилив я винувато голову.

Тоді Він узяв мене в обійми, щоб винести.

Йому до ніг кидалася тисячна юрба. Ошалілі від жаху люди хали Його за ноги, повзли по Його слідах, скавуліли з розпуки і благали про визволення. Але Він брутально відштовхував усіх від себе, толочив їхні знівечені тіла, залишаючи їх у пащі чорної ночі. І вони падали мертві, з порожніми очима.

Тоді я пізнав, який жорстокий Він, який безмежно брутальний! . . . Та моя вдячність Йому стала ще більшою, що не відштовхнув мене.

Ми знову вийшли на шлях, але я не впізнав його

- Що це за дорога? - запитав я.

- Наша, - відповів.

- Чому не починаємо з того місця, де ти відійшов від мене?

- Того кусня, що я пройшов без тебе, ніколи не оглядатимеш, - сказав твердо, не залишаючи місця на жадні сумніви.

Потім вийняв з-за пазухи подорожню загортку і накинув її мені на плечі.

- Важка, - скаржився я, вгинаючися до землі.

Він витягнув мовчки з-під поли сліпуче-ясну паличку, глянув мені бадьоро в очі і, всміхаючись, запитав:

- Важко?

- Вже ні, - сказав я, випроставшись - усміхнений.

І ми пішли далі . . .

* * *

Тепер Він поводить ся зі мною, як з рівним собі, то значить - не робить мені жадних уступків. Що більше - Він суперничить мені. Коли попадає з невідомих причин у лихий настрій, старається мені дошкулити. Наприклад, Він приводить зі собою різні злосливі істоти, які окрадають мене і нищать або надщерблюють мої найбільші цінності. Коли ж впадаю в лють і лаю Його грубими словами, Він сміється тим злорадним сміхом, від якого стає моторошно. Але тоді розбитим в мені впертість і рішучість не показати себе поконаним - розбитим. Я збираю всі свої сили, замикаюся в собі, а на моїх устах згрідлива посмішка. Тоді Він плеще мене голою правицею по спині, ніби на знак признання, а я ще дужче затискаю зневажливою дугою вуста, щоб не дати Йому відчути, що кожний Його дотик стинає мені болем стрижинь у хребті. (Я свято переконаний, що Він переслідує свою ціль. Він хоче переконатися про межі моєї видержливості, але я клянуся, що ще довго - довго Йому це не вдасться.)

Тоді Він стає поважним, сідає проти мене і починаємо розмову. З Ним можна говорити про все, але не завжди одержиш ясну і зрозумілу відповідь.

Наприклад, питаю Його раз, що вбиває людину!

- Малість і нужда, - відповідає.

- А чому ж ти водиш зі собою ті нужденні створи?

Він усміхається одним кутиком уст і дивиться понад мою голову. Мовчить. Це знак, що сам я маю на це питання відповісти.

Або іншим разом:

- Що треба робити, щоб стати щасливим? - питаю.

- Віднайти свою вартість і годитися з тим, що є.

- А хто ж заручить людині, що вона цю справжню вартість віднайшла? - питаю далі.

- Я, - відповідає коротко.

І я знову думаю, і приходжу до переконання, що Він каже правду. Але вдаю, що не зовсім розумію.

- Годиться з тим, що є, значить - сказати собі: досить! Чи так? Він кривиться, а в Його очах лукаві зайчики.

- Я не сказав: задовольнитися, приятельно.

- Але не заперечиш, - говорю далі, - що не всі розуміють твою мову.

- Не всі, - погоджується без надуми.

- Ну? . . .

- І ті можуть бути щасливі через злуду і самообдурювання.

Я ще раз мушу признати Йому рацію.

Таких розмов ми ведемо безліч. Декотрі¹ більше, декотрі менше цікаві, а бувають і нудні, як критика незнаних нам творів.

Ось вам зразок:

- Чи ти є правда? - питаю.

Він мовчить . . .

- За що цинять Тебе нуждарі?

Він мовчить.

- Чому мовчиш? - вибухаю поденервованій.

Але Він далі вперто не відповідає.

Тоді зіваю, встаю з крісла і ми виходимо.

По дорозі зустрічаємо людей. Різні вони: розсміяні і пригноблені, прикрашені золотом і обдерті, бадьорі і втомлені. В очах одних займаються полум'яні маки, в інших голубиться далечинь погідної осени, але в усіх шемріють зеленкуваті вогники.

- На що сподіються всі вони? - питаю у мого мовчазного товариша.

Але Він не хоче сказати. Мовчить, загадково усміхнений, і дивиться перед себе.

Буває, що наскочимо на чередку дітей. Сидить собі ось там малюк в тіні дерева і зосереджено старасться закрити соняшну плямку на темно - брунатному піску. Інше ж, похилене над застиглою в тиші калабанькою, всміхається до кучурявої, усміхненої лялі в воді. Воно хоче цю лялю обняти, а ляля зникає під зрушенням плесом. Маля підносить здивовані очі, а Він сміється щирим заразливим сміхом. Тоді дитя плеще беззвучно в пухкенькі долоні і, підстрибуючи на перев'язаних ніжках, заходиться від нерозумної радості.

- Чому ти, старий розпуснику, так любиш ті безпомічні істоти? - питаю Його.

- Бо вони ще не знають мене, - відповідає розсміяний.

А що Він розпусник, я переконаюся щораз більше.

В регулярних відступах часу, Він цілими тижнями ходить п'яний. В той час Він повними жменями сипле золотом і вкриває землю повіддю красок. Тоді квіти розкривають безсоромно пелюстки своєї найтаїтнішої краси, як повноцвілі неторкані вуста в тузі за коханком, дерева кричать ніжно-барвною тугою до перелетних комах, риба забуває про прозорість води, а олень про ненаситність вовка. Ввесь звір тремтить від жаги, людина ж ходить з п'янкою тугою в розжалених очах. А Він затачується і зцілює розвернену безсоромність землі.

Тоді й мені пригадуються полум'яні маки . . .

Потім Він приходить, якби засоромлений, і відпочиває . . .

Намучивши мене своїми післяп'яцькими капризами, відходить знову, не покидаючи мене. Я чую крізь відкрите вікно Його далекий подув на собі.

Тоді я засідаю в своїй скромній кімнаті і стараюся придумати спосіб, як зловити б мені визорену мрію. (Роблю це завжди в Його відсутності, бо мені соромно від Його призираєства. Заставши мене при такому занятті, Він сміється з мене, як сміявся практичний дука з бездомного скомороха.)

Мою кімнату наповняють знову світлозорі казкоцвіти і ваб'ята мене своїми первозорами краси. Я, задивлений у них, забуваю про Нього, про бруд і нечистоту доккілля, про спрагу і голод. Віки б так пересидів, любуючись, коли б не Він. Вертаючись до мене, Він скрадається, як кіт до наміченої добичі, і несподівано кладе свою шорстку долоню на моє розжарене чоло. Казкоцвіти зникають, а я стою перед ним, як неприготований гімназист, не маючи відповіді на його найпростіші питання.

Спам'ятавшись, я вимінаю Його злорадний погляд і помічаю, що цілий Він в болоті, найжений шустяками, зім'ятий, а по Ньому лазить усяка гадь. З жахом і обридженням дивлюся, як Він розтаборюється в моїй кімнаті, як у своїй власній. Я нічого не говорю, але Він і так читає з моїх очей.

- Дбай краще про свою чистоту! - відзивається захриплим голо- сом і розтягається на всю довжину.

В останньому часі Він понавдив у мою хату найзлосливіших пакосників, допроваджуючи мене до розпачу. Я не сплю цілими ночами, а думки мої каламутні від люті.

Одної такої ночі чую жалісний схлип мого сина. Припадаю до нього, а він увесь тремтить і тулиться до моїх грудей.

Я знав: це Він приходить до дитини. Цього було мені вже надто!

Вранці напався я на Нього, як на останнього лиходія.

- Не досить, що мені пакостиш, то ще й сина займатимеш, ледачнику?! Ще надто молодий він для твого товариства! . . .

Він дивився на мене, як цей, що не по своїй волі провинився.

- Чи маю тебе покинути? - промовив до мене спокійно.

Я не тямився від люті. «Байдуже!» - подумав я собі. Але коли Він звернувся до дверей, я заскочив наперед Нього і закрив собою вихід.

- Зостанься! - крикнув я переляканий. - Ще ні! . . .

На щастя, в Нього більше розуму, ніж амбіції і Він залишається. Зостається таким, яким є. Я зрозумів, що інакшим Він не може бути.

І тепер я радий, коли у сні бачу малого білочупринного хлопчика, що бродить по перлистій росі, жмуриць цікаві очі до сходячого сонця, поринає в болотнистій річці і ганяється за хрущами. А над усім тим суворий голос батька і тривожний матері . . .

Я радий і . . . щасливий . . .

М., 15. 7. 47.

ІЗ ЗАПИСНИКА МОЄЇ МАТЕРІ.

Моїй Матері присвячую.

Автор.

Тиждень тому передав мені мій друг, Євген С . . . , записник моєї Матері. Ось він передо мною лежить, розкритий та з пожовклими листками. Так, як людина сивіє, так він пожовк від старости . . .

О друже, ти зробив мені найбільший дарунок, який лише людина може другій людині зробити, бо ти допоміг мені пізнати святий і многостраждальний шлях Жінки, що дала мені життя.

На жовтих сторінках споловіле чорнило і добре мені відомий почерк руки, що викохала й голубила моє тіло, а тепер тихим леготом однання лягає на мою душу.

Мамо, ми були разом, коли Ти давала мені початок, і коли Ти кінчала свій земний шлях. Коли химерне життя розділяло нас дуже часто, так Твоя смерть єднає нас знову в одне і нерозлучне.

* * *

Я знав, що моя Мати записує своє життя, але я пообіцяв Їй, що без Її згоди ніколи не поважуся відхилити рубця заслони, якою Вона хотіла закрити таїну сповіді своєї душі. Сьогодні я звільнений від свого обіту, бо сама Вона передала мені цю таїну. Моя душа повна жалю, бо я стратив мою матір, та одночасно я сповнений глибокого спокою, бо я пізнав Її до дна душі і відчув усю повноту Її.

Я довго вагався, чи маю право зрадити перед людьми її сповідь, та, по розваженні, я прийшов до переконання, що не смію замикати її в межах власного пізнання, бо вона стала сповідю не лише моєї Матері, але й тих усіх, що перейшли пекло нашого життя і стояли на Голготі замученої Правди їхніх синів. Її життя і смерть - це життя і смерть усіх тих матерей, що склали найбільшу жертву, жертву материнства. Тому, дорогий читачу, прийми цю сповідь, як слід приймати таїну великої жертви. Мені ж вибач, що ту частину моєї матері, яка є лише моєю, я заховав для себе і тільки для себе.

Син.

1. 5. 1918.

. . . Діти мої - горда радість мені, хоч і щоденні турботи. Він - білявий шибайголова, вона - смаглява, як циганча і жива, як живе срібло. Мені аж дивно, що таке мале може бути таке чорне і таке вертке. Як беззуба гадючка. Тому життя мені таке дороге стало, таке повне від теперішньої любови та від мрій про майбутнє . . . Що буде з моїх дітей? . . . Я так шалено хотіла б знати вже сьогодні, яка доля моїх малят. Які зорі освічуватимуть їхні шляхи? . . . І тому я так пристрасно хочу жити! Жити для своїх дітей, щоб вибороти для них найщасливіші зорі і любоватися їх красою та щастям. Я вірю, що не людина прив'язана до своєї зорі, а зорю можна прикути до людини, - ту найгарнішу, ту найщасливішу, яку віднайти і з'єднати може лише мати для своїх дітей. І я хочу і мушу ті зорі відшукати, і їх шляхом вести моїх малят, а потім бачити і радуватися, коли вони стануть великі, дужі і щасливі. Я безтямно боюся смерті. Я не хочу вмирати не лише тому, що вони ще малі та безпомічні - я взагалі не хочу вмирати, хоч знаю, що колись таки умру. Знаю і це «знаю» каже мені писати оці мої записки, бо я ніколи не хочу розлучатися з моїми дітьми; ніколи - навіть тоді, коли помру. Я хочу залишити їм свою душу, яка розмовляла б з ними на сторінках цієї книги та була б для них завжди їхньою матір'ю, що хоче для них найвищого добра і найбільшого щастя. Нехай же Господь Бог просвітить мій розум і облагородить моє серце, щоб я потрапила поєднати добро Твоє, Господи, з щастям моїх дітей. -

10. 5. 1918.

Страхиття війни вигнали нас з нашої запашної Холмщини аж на поліські болота. Чоловік працює в конторі товариства будови доріг і мостів, а я вчителюю. Ми живемо недалеко Мозира над Прип'яттю, в селі Новосілки. На лівім, стрімкім і високім березі ріки розкинулось невеличке чепурне сільце поліської дрібної шляхти, а на другім плоскім березі - розлогі та зелені луки, порослі корчами лозини і глоду, засіяні дрібними озерцями, що поповнюють свої води та запліднюються свіжим нарібком при кожночаснім виливі Прип'яті. Це місце задушних конвалій та безчисельних диких качок - це спокуслива принада для дітей.

Вчора пополудні пішов наш син гуляти з дітьми. Вже сонце сідало на лісисті обрії, а його ще не було дома. Я дуже тривожилася. Прийшов чоловік з праці і я поділилася з ним своєю тривоگوю. Він кинувся по селу шукати. Вже був густий присмерк, як чоловік ве-

рнувся з мокрим і заболоченим Мироном. Я чула, як батько, ще на дворі, читав проповідь синові, а той ішов мовчки, понуривши голову.

Виявилося, що наш Мирон плавав човном через ріку на луги з двома сусідськими ровесниками. Вони спільними силами кинули в човен дерев'яну колодку, до якої він був прикріплений і, викравши в батька ровесників, весла, подалися на другу сторону шукати качаних гнізд. При переправі знесла їх течія у низ ріки, а при повороті-віддалила їх ще більше від села. Батьки, розпитуючи між людьми, довідалися від старого Сидорича, що якісь малиші перепливали човенцем до другого берега. Чоловік і всі рибалки з села кинулися перешукувати ріку і знайшли малих одчайдухів, як вони тгли міліною берега свій човен вгору ріки до села . . .

Сьогодні я можу вже спокійно про це писати, але вчора я думала, що розум утрачу. Що я не передумала, які лише страшні припущення не мучили мою голову, поки я знову не побачила його живим та здоровим! Тоді моя радість, що бачу сина, перемішалася з ще неутішеною журбою і з тількищо зродженим гнівом. Я хотіла вдарити його, та чоловік не дозволив. Він сів проти сина і говорив, картаючи його довше, ніж пів години. Я бачила, як Мирон терпів усією душею, ще більше, ніж терпів би від ударів лозиною.

Мирон - це незвичайно вразлива дитина, а при тому дуже жива і непосидюча. Я боюся, щоб він не вдався в батька. Не тому, що муж погана людина. Ні, він добрий - а часами аж надто добрий, та, одночасно, він якийсь незбагнутий. Він - мрійник, і в ньому неспокійна душа. Його ніколи не задовольняє те, що він має. Він завжди хоче чогось, чого і сам не знає. Я бачу, що родинне життя - йому замало. Не тому, що він нас не любить. Ні, він любить нас, та, одночасно, його тягнуть речі небезпечні і непотрібні. Його зараз полонила революція і він переконує нас, що всі ми не руські, а українці. Він каже, що наша мова - це мова великого народу, а не малоросійський говір. Він просиджує в Мозирі більше, ніж треба, а дім і діти залишає на мою голову. Я живу у вічній страсі за нього і за себе з дітьми. По околиці вештаються збунтовані матроси, а я сама з двома діточками. Він приїздить тепер з Мозира по кількох днях неприсутности і я, сповнена жалю і страху, дорікаю йому і плачу. Він слухає мене, та я бачу, що він не чує, що я говорю. Киває мені головою і притакує та обіцяє, що це останній раз, але я бачу, що його очі втікають десь у далину, а його думки заняті не мною і не домом.

. . . Мене щораз більше тривожить революція. Передучора приїхав до нас двоюрідний брат чоловіка, Шум Петро. Він студіює в київському університеті.

Я знаю, що це негарно, але я хотіла б позбутися цього гостя з хати. Я боюся його і їхніх розмов. Вони обидва з чоловіком сидять допізна вночі і говорять та читають. Я вдаю, що сплю і підслухую крізь відхилені двері. Вчора вночі я зачула таку розмову:

Петро розповідав про події в Києві, хвалячи порядок і спокій, з яким відбувається там революція. Коли скінчив, чоловік заговорив пристрасним голосом: «Чого ж ми ще тут сидимо?! Я хочу, Петре, на наші землі, хоч би й мав пішки йти через ті чорні ліси.»

Петро подумав і сказав: «А що ж ти зробиш з родиною?»

Я вся затерпла, вичікуючи, що скаже чоловік. Він встав, пройшов по кімнаті і знову заговорив притишеним, і, мені здавалося, заломаним голосом: «Що ж я можу зробити? . . . Куплю віз і коні, заберу родину і поїду додому. Там я буду вільніший, бо у себе і між своїми. Наші батьки живуть і, напевно, вже вдома.»

Я малощо не заридала в голос. Він хоче лишень тому додому, щоб бути вільним! Від кого він хоче звільнитися? Для кого потрібна йому його воля? . . .

Вчора відїздив Петро, а з ним поїхав чоловік до Мозира. Перед відїздом він звернувся до мене:

- Чому ти така бліда і змучена?

- Чи ж немає чого? - сказала я з докором. - Двоє дітей, дім, а я сама. Ти в останній час далеко від мене і від дітей.

Він вимушено засміявся.

- Звідки у тебе цей трагізм у голосі? Я ж увесь час при вас, і що буде вам, те й мені.

А прощаючись, сказав: «Я лише звільнюся зі служби, заберу платню для робітників і зараз назад. Ще цього місяця ми мусимо виїхати додому.»

І я знову залишилася сама з дітьми. Увечорі він не вернувся. Я сиділа цілий час при вікні і вичікувала пасажирського пароплаву. В мене на колінах заснув Мирон, та мені було не до сну. Я пересиділа пів ночі і не діждалася.

Сьогодні вранці я вислала Мирона між матросів, щоб він підслухав, що вони говорять про нас. В обідню пору прийшов Мирон

і я почала його випитувати. Та він не сказав мені нічого. Так, матроси говорили щось про нас, бо згадували батька, але він не міг собі нічого запам'ятати. Мене огорнув розпач, бо я бачу, що мій син буде подібним до батька. Він розсіяний і якби не з цього світу. А може недорозвинений? . . . Не знаю. Знаю лише, що тяжко, невимовно тяжко, бути матір'ю і жінкою для людей не цього світу . . .

3. 7.

Ми вже в дорозі. Нехай Бог всемогутній благословить нас у цій жахливій самотності! Ми лиш самі з парою білих коней і здоровим військовим возом.

Наш перший нічліг у дорозі.

Село досить велике і гарне. Я колихала своє немовля і примостила сина. Чоловік надворі біля коней - спить під будою нашого воза. Завтра в'їжджасмо в полосу непроглядних лісів. Я дуже боюся цієї дороги і дораджую чоловікові заждати, може підшукаємо бодай ще одну родину для товариства. Та він махає рукою і не погоджується. Я бачу - його щось гонить додому. Він постійно в піднесенім настрої, але дуже діловий і запопадливий біля нас . . .

10. 7.

Ми цілий тиждень їхали лісом, натрапляючи лише на хутірці і лісові тартаки. Дорога була жахлива. Майже бездоріжжя. Кілька разів на день треба було злізати з воза і йти вбід попереду через величезні калабані, що заливали шлях. Коли б в'їхали, не знаючи ґрунту, застрягли б на безлюдді, серед лісу і дичини.

Вчора ми натрапили на одну колонію серед лісу, та наша радість була передчасною. Колонію замешкували мазури і не' дозволили нам у себе ночувати. Ми виїхали за село і заночували під ліською шопою, покиненою і напів-розваленою. Цілу ніч тривожило мене виття вовків. Та я горда зі своїх мужчин. Так, Мирон виросте на мужчину! . . .

Коли ми розтаборилися, чоловік з Мироном настигали скирту ріща і розпалили вогонь. Чоловік примостився біля вогнища, а я, приготувавши на возі місце для дітей і для себе, кликала Мирона. Він же заявив із зрілою повагою:

- Ні, мамо! Я сторожитиму з татом. Ти не бійся, ми будемо добре пильнувати.

Не допомогли ніякі намови. Він із сокирою в руці примостився біля батька і, очевидно, ogrітий теплом вогнища, незадовго заснув. Зате я не спала, перегукуючись з чоловіком.

16. 7.

Вже третій день, як ми відпочивасмо в селі Білка. Які добрі люди в цьому селі! Говорять зовсім по-нашому, а привітали нас, як своїх рідних. Господар, у якого ми стали постосем, досить заможний селянин, не зважаючи на храмове свято в селі, зараз же запряг свої коні та нарізав січки з немолоченого вівса. Його дружина ввесь час біля нашої донечки, Ліди. Ліда вже шість днів хворіє на шлунок. Все це за браком свіжого молока, бо в цих пустарищах, що ми їх переїхали, з молоком було дуже тяжко, а мій корм висох з перемучення і невигод дороги. А до того цей вічний страх і нервові напруження! Як пригадую собі ті два випадки, коли ми могли втратити нашого сина, мене морозить. Два дні до того, як ми прибули до Білки, ми ночували біля лісового тартаку. Ранком я заходила біля сніданку, а чоловік - біля коней. Ми й не запримітили, що Мирона немає біля нас. Лише, коли вже треба було снідати, ми побачили, що його нема. На наші вигуки ніхто не відповідав. І в котрій стороні його шукати? . . . Бір старий і безмежний. Чоловік побіг на тартак і вернувся ні з чим, Я задеревіла і не могла навіть плакати. На тартаку протяжно гув гудок, скликаючи робітників, а я сиділа, мов камінна, задивлена у спопеліле нічне вогнище. Не пригадую, чи я що думала . . .

Нараз почула я біля себе хлипання Мирона, а вслід за тим сердитий голос чоловіка. Мирон стояв переляканий, а в його руках нанизані на лозину гриби.

Вийшло так: Мирон відбився раненько від місця нічлігу, шукаючи грибів. Коли хотів уже вертатися, не знав де він і куди має йти. Він пустився в протилежну сторону, та, на щастя, в цей час на тартаку загув гудок. За гудком добився Мирон до нас. З радості я навіть не картала його.

Та це був жахливий день. Тільки ми пустилися в дорогу, не проїхавши ще й двох верстов, як побачили, що лісова вузенька доріжка губиться перед нами в безконечній калабані. Як озеро! На щастя, спереду їде полішук своєю «таранташкою» і просто у воду. Ми за ним. Вода доходить так високо, що я боюся за речі на дні воза. З озерця треба виїхати на досить стрімкий горбок. Чоловік підганяє коней, а біля нього, спустивши ноги на станвагу, сидить Мирон. Я з Лідкою за ними в буді. Тільки ми виїхали на сушу, як

возом врануло до заду і Мирон зник мені з очей. Я ахнула і в ту ж мить віз перехилився і впав на праву сторону. Півжива вилізла я з буди. Чоловік стоїть і обтріпус Мирона, випитуючи, чи в нього що не болить. Оба бліді, а в чоловіка трясуться руки.

- Що сталося, Василю? - питаюся, насилу добувши голосу.

Чоловік здавлює зворушення і вияснює:

- Наш віз ширший від поліських доріжок і я, недоглянувши, вїхав на високий пень у траві. Ось він! Коли ліве колесо стукнуло в розгоні об пеня, Мирон злетів з воза і впав поперек між пеньком і задніми ногами підручного коня. Я задеревів, бо не бачив для нього рятунку. Був би пеня трохи нижчий і ми не вивернулися б - Мирона розчавило б попереднє колесо.

Боже, чи може бути щось більш страшне і щось більш чудесне, як цей рятунок нашого сина? . . .

19. 8.

Наперед хочу подякувати Всевишньому, що вивів нас із чужої землі, з - поміж бурхливого людського моря, хоронив нас своєю святою правцею від хижих людей і звірів, від хворіб та німецького карантину і дозволив нам добитися до нашої рідної землі, де поля пахнуть, а небо сміється. Господи, не доводь до того, щоб ми ще раз мусили кидати свої сторони і тулитися під чужим небом. Вже краще дай нам смерть на своїй землі!

Ми вже три дні в батьківськїм домі. Мої і чоловіка батьки вернулися ще весною. Вони були в Тульській губернії. Наше село вийшло з війни не спалене, а на господарстві батьків сиділи поляки. Господарський статок рознесли чужі люди і треба старатися наново. Ми залишаємося на господарстві з моїми батьками. Вертаємося до землі і до батьків. Не покинемо ж їх самих, бо земля лежить облом, а в батьків, крім мене, немає більше дітей . . .

. . . Сьогодні Спаса, а овочі не свячені. Немає в селі нашого священика, а церква знищена і замкнена. А все таки я, вийшовши в садок перед старенькою батьківською хатою, почуваво себе як у церкві під час торжественного богослуження. Мені співає пошум вітру поміж обвислим гиллям, а жовті ранні яблука горять у сонці світлом роз'яреного павука. Я така зворушена, я така щаслива! . . .

25. 8.

Вчора я весь день працювала в городі з мамою. Вона постарілася, але її доброта і соняшна радість життя ніколи не постаріється. Вона тиха, щаслива і усміхнена. Без сліз радості не може ще дивитися на мене і на своїх онуків. Утираючи сльози з розсія-

них очей, говорить увесь час теплим дрижачим голосом: «Злоцісті ви мої!» . . .

Увечері приїхали чоловік і батько з лісу і ми, після вечері, засіли біля столу. У Василя знову віджила господарська кров, а його голова повна від нових плянів. Він уже поназначував і повимірював у лісі дерева на нову хату та будинки і зараз осінню почне готувати будівельний матеріал.

Я закинула йому на шию руки і мовила:

- Скажи мені, Василечку, чи ти тишишся?

Він глянув на мене іскристими очима.

- Тишуся.

- І будеш завжди тишитися нами і своїм господарством, правда?

Він задумався, а його погляд застиг над нашими головами. Я так страшенно боюся цього погляду, що, здається, забирає від нас його душу і приковує її там, де «стовпи підпирають небо». Я страсла ним нетерпляче,

- Скажи, чого мовчиш?

- Ясно, що буду. А чим же мені іншим радуватись? . . .

. . . Та все таки я тепер щаслива і не допускаю до себе недобрих думок.

3. 9.

Я тількищо заколихала Ліду і положила спати Мирона. Вони цілими днями надворі. Вона - чорненька, як жужлик, і рухлива, як в'юн, він - білий, з кукурудзяним волоссям, і його не йметься сонце.

Я сиджу при столі, а на душі в мене якийсь неспокій. Вчора були в нас три двоюродні брати чоловіка. Всі три недокінчені гімназисти. Я боюся їх відвідин, та я безсила. Вони весь час говорять про Україну, а в мого чоловіка горять тоді очі . . . Вже вечір, а він ще на сходці. Зібралася громада на раду і він туди пішов. Я просила його не йти, але він не послухав.

- Не можу ж я жити між людьми самітником, - сказав роздратованим голосом.

- Масш мене і дітей - родину масш. Де ж тобі знайти краще товариство? - говорила я, та він не слухав - пішов.

Тепер я боюся, щоб не вибрали його до українського комітету, що творяться по селах, бо тоді він знову пропаде для дітей і для мене. А часи стають тут неспокійні. Я помічаю ворожі блиски в очах тутешніх римо-католиків і чую, що вони змовляються між собою та негодують проти нас.

Мій страх був зовсім оправданий. Василь, ставши головою Комітету, пропадає знову цілими днями поза домом. Усе господарство впало на мою і на батькову голову. Він приходить зовсім пізно до хати, але я мовчу, бо боюся сварки.

Сьогодні вранці я не втерпіла. Мені ж бо соромно перед батьком. Він ходить тепер по обійсті сердитий і насуплений, як ніч. Він господар і не може зрозуміти Василя. Через те називає його ледачим. Я знаю, що він не ледачий, що це зовсім щось інше, та я не вмю батькові витолкувати. Тому я рішилася сьогодні вранці говорити з чоловіком.

- Василю, - кажу до нього, - а що ж буде з господарством? Батько старий і кривий - не здужас. Не буде тобі соромно, коли я чоловічу роботу робитиму?

Він подивився на мене з докором.

- Я ще лише сьогодні. Завтра засукую рукави й беруся до господарства.

- Василю, благаю тебе! Чи ти не бачиш і не чуєш, що діється, скільки смертельних ворогів наживаєш собі? Коли б поляки захопили у нас владу, тобі нічого шукати в ріднім селі.

Він стояв з книгою під пахою і дивився крізь дрібні шибки надвір. Я прилипла до нього усім своїм тілом.

- Василю, залиши це! Коли має бути Україна, то вона і без тебе буде. Ти лише подумай: коли б большевики вбили тебе ще на Поліссі, не було б і без тебе того, що тепер є? А, зрештою, чи не однаково тобі, хто буде сидіти у волості, повіті, чи й ще вище - українець чи поляк?

Він допитливо глянув мені в очі.

- Ні, неоднаково, так, як і тобі неоднаково, - і його погляд помандрував знову десь у безвісті.

Мені стало страшно, що втрачу чоловіка, і я прогомніла, припавши до його грудей: «Зрозумій! Я ж тобі жінка і мати твоїм дітям! Чому ти не хочеш зрозуміти мене? . . .»

Він пригорнув мене до себе, а його очі - німий докір:

- Я дивуюся, що ти мене так зовсім не розумієш . . .

Розуміти? . . . О Господи, я розумію тебе і думки твої! Я все розумію, але не можу всього погодити . . .

Ще нічого не сталося, а я така тривожна, така розбита. Невже ж стоїмо ми перед якимсь страхіттям, що неминуче мусить прийти? . . .

Позавчора зібралися у нас брати чоловіка і ще кілька молодих людей. Вони прийшли озброєні, а в їх очах горів вогонь. Цей вогонь палив цілий вечір мою душу. Вони ввесь час лише про Україну, про нове військо, про нашу сотню. Чоловік захопився, як дитина, а я на роздоріжжі між двома силами. Коли чую їхню мову, мої очі горять, а моя душа смертельно тривожна. Я з жахом усвідомила собі, що мій Мирон прилип усією душею до хлопців, заслуханий у їхню мову, як у чарівну казку. Я нагнала його спати, хоч у його очах перлилися сльози.

О Господи, невже ж Ти допустиш, щоб терпіння заглушили мою радість, а серце щоб розійшлося з моїм розумом? . . .

19. 11.

Сталося. Він пішов, а я знову сама з малими дітьми і старими батьками. Кілька днів після його відходу, Мирон так затужив за батьком, що в гарячці зривався з ліжка з криком: «Тату!» Я думала, що в мене серце лопне, бо цей крик дитини був одночасно і голосом моєї душі.

Я не втерпіла і переказала через останніх відходячих з села, щоб він вернувся, посилаючись на здоров'я і щастя нашого хворого сина. Переказала, а тепер тремчу, щоб він не прийшов. Селом заволоділи польські жовніри і пограбували нас доценту, шукаючи чоловіка, щоб його повісити. Тепер я мушу через два фронти в Галичину, щоб стримати його від повороту. Я не можу допустити, щоб він згинув на моїх очах та на радість його ворогів, і тому мушу! . . .

Так само він сказав, коли відходив.

Я зависла на його грудях і просила не йти. Він увесь дрижав від зворушення, його губи безшелесно ворушилися, а його очі блукали понад мою голову. Пригорнувши мене до себе, сказав:

- Маріє, не рани мені серця на дорогу. Я мушу! . . .

Я бачила його терпіння і замовкла. Так, він мусів мене вбивати, а я мушу спасти його від смерті. О жінко, чому дав тобі Бог три-вожну душу, серце і розум? !

26. 11.

Хай буде Богові найвищому дяка, що я знову біля своїх дітей у батьківській хаті. Я й не спам'яталася, як перейшла через фронти. Тільки раз чула я постріли за собою, але не знаю, чи вони були для мене призначені. Але все це ніщо супроти того, що могло статися. Я застала чоловіка в страшному стані. Він схопив мене і не міг слова

промовити, а я розридалася на його грудях, як дитина, що пережила великий страх.

- Як ти могла зважитися на такий крок? - питав він мене, коли я втихомирилась і лежала охляла і знеможена.

Що я мала йому сказати? . . .

- Не хотіла дивитися на твою смерть, - сказала я, - бо коли тут згинеш, то бодай не буду бачити.

Він дивився на мою голову, затиснувши уста. Я бачила, що йому ще тяжче, ніж мені і я стала його потішати.

Він блідо всміхнувся і запитав: «А що з дітьми? Як Мирон? Чи справді щось небезпечного з ним?»

- Ні, ні, - брехала я, хоч не знала, чи він ще живий. - Це дитяче - минеться . . .

Ідучи сюди, до нього, я намірялася кинути йому в лице стільки докорів і жалів, що можна б у них залізо розтопити, а тепер, дивлячися на його терзання, я здушила це все в собі і . . . потішала. Моя душа скигліла від болю, а серце розділилося на дві половини: одну половину я залишила по цій стороні фронтів, а другу забирала на ту сторону, для дітей.

Коли я верталася, він хотів перепровадити мене лісом через фронти, та я не погодилася. Ми попрощалися за селом Н. . . .

- Маріє, - говорив він, востаннє, - коли загину, розкажи і оправай мене колись перед Мироном. Пообіцяй мені це!

Що ж я мала сказати? . . . Я ж знаю, що він Мирона любить так, як лише він уміє любити, і що колись думка Мирона про свого батька, важніша для нього, ніж думка цілого світу . . .

Та я збрехала перед тобою, бо я ніколи не розкажу цього нашому синові. Він більше мій, ніж твій і я хочу заховати його для себе. Я ніколи не вложу в його душу ані твоїх, ані своїх терпінь. Я збрехала лише для тебе, а для нього заховаю перед ним правду.

7. 1. 1919.

. . . І так прийшло Різдво. Чому воно мусіло в цьому році прийти? . . . Краще б його й не було . . .

Вчора свята вечір. Я застеляла стіл, а Мирон вносив дідуха.

- На щастя, на здоров'я з цим Божим Різдвом, дай, Боже, дочекати до Нового Року, від Нового Року до Богоявлення, від Богоявлення до Воскресення, а там - поки Божа воля, вінчую вам.

Я дякувала й цілувала його, а він знечев'я до мене: «Мамо, чи нині тато прийде?» . . .

Батько закашляв і обернувся. Удавав, що тихо молиться, мама підняла запаску до очей, а я . . . я пригорнула його, дурненького, до грудей і заніміла.

- Мамо, чого ти плачеш?

- Ні, я не плачу, це лише так. Наш тато поїхав далеко на заробіток, щоб ти не бідував і, як виростеш, щоб був щасливий. Тому він не приїде.

- А на Великдень приїде?

- На Великдень може приїде . . .

По вечері не було куди йти, бо церква заперта і священика немає. Я поклала дитей спати і сама лягла біля них . . . У селі стріли і вигуки п'яних жовніврів. Вони ходять грабувати по тих домах, з яких чоловіки пішли «туди». У нас немає вже чого забирати. Я лише вічно тремчу за себе . . .

Ліда повертілась і заснула, а Мирон увесь час підносить годову і зорить на стіл.

- Миросю, чому не спиш? Що ти там бачиш?

- Нічого, мамо. Ти спи, а я почекаю аж ангели прийдуть їсти кутю. Може з ними тато приїде? . . .

Невже ж дитина відчуває своєю чистою душею, що він може прийти вже лиш з духами? . . .

Мені дивно, що я не плачу. Я хотіла б виплакати і не можу. Щось зав'язало мені сльози, стиснуло кліщами груди, а в голову насипало жару. І все це так душить мене, так пече! Пече, що аж від того сльози повисихали.

5. 5.

Яким чудом ти заховався, мій записнику, повірнику мій? Тебе кинули в кут, як нікому непотрібне лахміття, і на думку їм не прийшло, що разом з тобою кидають і шматок моєї душі. П'ять місяців, а мені здається, що п'ять довжезних років пройшло. А час той врізався в мою пам'ять і посріблів мою голову. Мені лише тридцять років, але я, дивлячись у дзеркало, зовсім не дивуюся, що в мене посвіло волосся.

14 січня почався цей страшний час. Зранку заїхала підвода, хату обступили жовніри і нам наказали мерщій збиратися.

- Куди?!

- Побачите.

- За що?

- Щоб не шпигувала і мужові не переносила вісток через фронт. Не марудьте, а то голих посадимо на сани.

Ніщо не допомогло. Я б ніколи перед тим не повірила, що людина може бути для іншої людини таким звірем, що розпач може зустрітися з реготом, а благання з ударом чобота.

- То беріть мене саму. Пощо вам діти, пощо вам старі батьки? Дивіться ж, батько каліка, де йому до шпигунства? . . . Залишіть вдома хоч батька з сином, - благала я навколішках.

Так і сталося. Батька з Мироном залишили в пустім домі, а мене з півторарічної дитиною і матір'ю вивезли серед тріскух морозів, у товарнім вагоні, серед погроз і знущання, без теплої страви - ген, туди аж за Люблин. Три місяці я перебула серед голоду, холоду і людських переслідувань з матір'ю і малою дитиною. Коли надходила весна, ми втікли і пішки пробивалися додому.

В Холмі ми вирішили сісти на потяг. Тільки ми зайшли на станцію, як якийсь драбуга в уніформі, приглядаючися до селянського одягу матері, сказав: «Я звідкись знаю цих жінок».

Я захолола від страху. Ми не чекали вже на поїзд, а продралися через насип і колючі дроти на дорогу і не заглядали вже більше на жадну станцію. Від Грубешова йшли ми бездоріжжям, щоб не натрапити на знайомих. Я з дитиною на руках, а мама з клучком. Руки мені охляли, в очах чорно, а ноги, як з олива.

- Мамо, хіба кину дитину ось тут у рів і сама ляжу біля неї, - сказала я в крайнім знесиллі. Я й забула, що Ліда зрозуміє. Вона зловила мене обома руками за шию і промовила, прохаючи:

- Мамо, не треба кидати, не треба!

Мені здавалося, що вже й кроку не зроблю, та коли почула це дитяче прохання, в мені зродилися нові сили і ми під вечір були вже вдома . . .

. . . Я цілувала батьківські пороги, але їх не бачила, я тулила до грудей Мирона, що лежав ще після тифу, а в моїх очах снувалася тьма. Я осліпла. Від втоми і виснаження я не бачила найдорожчих осіб, не розрізняла предметів, які знала від дитинства. Я плакала рештками сліз, а батько голубив мене твердою рукою і нікими сльозами зрошував моє волосся . . .

Він також пережив пекло знущань і нужди. Обидва з Мироном харчувалися закопаною пшеницею, яку товкли в ступі на кутю і заливали її молоком від корови, що переховувалася в сусіда. Для завершення лиха Мирон захворів поворотним тифом і боровся зі смертю п'ять тижнів - без лікаря і без ліків . . .

Щойно по двох місяцях вернувся мені повністю зір і я радію, як мала дитина, що можу знову виливати свої наболілі думки на сторінках цього записника. Я й сама не знаю, пощо я це роблю.

З привички? . . . Чи, може, й тому, що не маю нікого, хто зрозумів би мене, не перечив би мені і не глумився б тайком з мого горя? . . . Не знаю. Знаю лише, що люблю дивитися, як на папері лягають чорними значками мої думки, які плачуть і сподіваються разом зі мною.

Сподіваються . . . Чого ж їм ще сподіватися? . . . Чоловіка? . . . Не вірю, що він після останнього польського наступу живий ще. А коли й живий, то . . . то Ти прости йому, Господи, бо я не можу! Я не можу йому простити, що він не послухав моїх благань, що залишив мене з дітьми на поталу озвірілим ворогам, що милішим йому було його сподівання від жінки і рідних дітей.

27. 5.

Ми вже засіяли та засадили наші ниви. Я орала, батько сів, а Мирон скородив. Мені сум і гордість, коли дивлюся на мого сина, що ледве сягає рукою коневі до гриви, а вже допомагає мені на батьківських нивах. А де ж той, що за ним поле тужить, а діти забувають? . . . Ростуть і забувають. Тільки я не можу забути і не можу простити.

. . . Лише з Мироном маю клопіт. Він став хворобливий і перевразливлений. Зате Ліда, як засмалений горішок. Колись, було, мені прикро, що вона така смагла, як циганча, та тепер я вдоволена, бо бачу, що смагли люди здоровіші від тих білявих.

. . . Сама я пошила Миронові штани з мішка, а він захоплюється ними, мов би вони були з дорогого адамашку.

. . . Коли Господь дозволить щасливо зібрати з піль, то проже-немо біду з хати пшеничними книшами.

12. 7.

Я тількищо з саду. Там діти ще гуляють, а я врываю хвилинку часу, щоб позбутися своїх думок і виляти свою радість. Яке це дивне, що в праці і в турботах людина знаходить стільки радості, стільки спокійних думок. Моя рука стала тяжка, що свого письма не впізнаю, а думки в мене легкі та повні надії. Коли сиджу в садочку під отяжілими яблунями та засипаними червіню черешнями, а біля мене мої діти, мені здається, що передо мною ще стільки радості і стільки життя, що до мене знову сміється сонце, а вітер шепоче барвисті слова повні сподівання. Я дивлюся на своїх дітей і розумію ціну свого життя.

27. 10.

У мене стільки праці та заботи, що не знаходжу часу для свого записника, Я, втомлена, засипляю над незаписаною сторінкою, не зібравши й думок до купи. Лише після останніх польових робіт я знайшла час для своєї сповіді. Я забула вже писати, а перо в моїх руках - неповоротний дрючок. Радію, що приходить зима, бо тоді знайду більше часу для себе і для дітей.

Мирон потребує вже науки і мені треба буде посилати його до чоловічого брата, щоб учився. Він любить книжку і я мрію про те, щоб він виявився більше здібним в науці, ніж в орудуванні конем.

25. 12.

Наближається і наше Різдво. Знову треба буде сісти до столу, а на ослоні стоятиме знову порожня тарілка . . . Чи й цього року буде Мирон питати мене про батька? . . . І що я маю йому сказати? . . . Він уже розумніший і будь-чим його не збудеш. Я знаю, що його дядько розказав йому дещо. Він дивиться на знімку Василя і мовчить. Я теж не хочу починати з ним про це розмову. І так ми мовчимо обидвоє і чекаємо.

14. 1. 1920.

Я стаю дуже неспокійною. Сама праця вже не вдоволяє, а її плоди не радують мене. Мене вічно тривожить думка - що буде далі? Чи вдова я? Чи справді Василь загинув? . . . Це припущення сповнює мене страхом і жалем. Чому мають мені пропасти найгарніші роки, коли людина вмє зовсім зріло радіти, боліти, працювати і користуватися з власного добра? . . .

Коли подумаю, що Василь уже не живе, мені стає його так шкода, що я втікаю на самоту, щоб виплакатися. Я ридаю і в'юся, як натоптаний хробак, а одночасно відчуваю жаль до нього: чому не любив мене так, як я його любила? . . .

Я боюся признатися сама перед собою, але мушу признатися, що й сьогодні люблю його. Чим далі від тих страшних часів, які я мусіла через нього пережити, тим щораз більше відживає моя любов. І мені нераз стає моторошно: може я люблю його так, як любимо живого, а він уже небіжчик? . . . Ні! Я не хочу про це думати! . . . Може б і не думала, коли б не Мирон . . .

Вчора ввечері стоїть перед оправленою знімкою Василя й очей

не зводить. Зараз і сама не знаю, чому я запитала: «Миросою, чого ти так дивишся?»

Він глянув на мене, а його погляд - точнісінько погляд його батька, коли він забирав свою душу від нас. Я аж ахнула, а Мирон:
- Мамо, чому ти ніколи не розкажеш мені про тата?

Я, вражена його виглядом, і не подумавши над тим, що говорю, сказала: «А чому ж би я мала говорити про нього, коли він був такої недобрий для нас?»

Дитина дивилася на мене своїми здивованими очима, а його долішня щока дрижала, як перед плачем. Побачивши, як його очі мінються від напливу сліз, я зараз помітила свою нерозумну відповідь. Я зараз хотіла направити свою помилку, та в ту ж мить Мирон крикнув: «Неправда!» - і не зважаючи на мої обійми та не слухаючи моїх заговорювань, вирвався від мене і з плачем вибіг з хати . . .

І так я мусіла говорити з сином про чоловіка. Він сидів заслуханий, як у чарівну казку, а я розповідала, про що лише могла розповісти. Та він не задовольнився цим і, коли я закінчила, запитав:

- А чому тато мусів від нас піти?

- Бо мусів, бо силою його забрали, - брехала я.

- А хто його забрав? - питався далі незаспокосний малий слідчий.

А мені легше було б мати перед собою справжнього слідчого, ніж цю мою дитину, що невинним та наївним зором продиралася до нутра моєї таїни

- Виростеш, то сам побачиш, хто і як забирає людей силою до війська, - сказала я, бо не могла нічого мудрішого видумати.

Мирон посидів хвилину і знову:

- А коли його пустять з війська?

- Не знаю, - сказала я коротко.

Він закинув мені на шию руки і ніжно промовив:

- Мамо, як прийде тато, ми його будемо дуже любити, правда? . . .

- Так, Миросою! . . . - та тепер я мусіла втікти від сина надвір . . .

Боже, я не знаю, як зустріну його, але хай би вже прийшов, хай би вже, врешті, скінчилися мої муки непевності і моя тривога!

24. 6.

Я думала, що цю весну буде вже чоловік обробляти, та бачу, що я знову помилилася. Чому це так, що ніколи не приходить вимріяне до нас тоді, коли ми його сподівасмося? . . .

Та Богу дякувати, що він живий. Передучора говорив мені Га-

лас, що два місяці тому чоловік жив і був здоровий. Галас утік з польського полону, як його везли з Чорткова до Львова. Він ховається вже три тижні і я розумію тепер ті натяки його жінки, коли вона запевняла мене, що Василь живий і, напевно, вернеться.

Галас говорив з Василем ще перед полоном. Василь перебув тиф і дуже бідував. Я не знаю, чого я плакала, коли Галас розповів мені про це? З радости, чи зі співчуття? . . .

12. 6.

О жінко! пощо зарікаєшся і відгрожуєшся людині, яку любиш? Не роби цього ніколи, бо пам'ятай, що твоя любов сильніша від твоїх терпінь. Я зрозуміла це лише тоді, коли Василь повернувся. Він прийшов уночі. Мене збудив легкий стукіт у шибку вікна. Прокинувшись, я думала, що це вартівники для жартів, та коли я відізвалася, він заговорив: «Маріє, відчини!» - Мені здавалося, що голос цей мені причувся і я ще раз запитала: «Хто там?!»

- То я, Василь, . . . відчини!

Я хотіла ластівкою метнутися, але моє тіло задеревіло, а в ногах німіч . . .

Коли пустила його в хату, він стояв передо мною високий і похилий, несмілий і наче засоромлений. Я тремтіла усім тілом і не знала, що почати з собою. При скупім місячнім світлі я бачила вогники його очей, що звикли до темряви, блідість його обличчя, обрамованого довгою розділеною бородою і більше нічого. Нарешті, він простяг до мене руки.

- Маріє, ти не вітаєш мене?

Його голос дрижав від притаюваного жалю і від тих усіх почувань, що при такій зустрічі стрясають душею людини. Я кинулася йому на груди й зайшлася від невгомного плачу . . . На руках у нього мені стало знову затишно і безтурботно, як дитині на руках матері . . .

Ми просиділи цілу ніч, а діти спали. Ми говорили про все. Я розказувала про своє горе, а він про свос. Лише про останні невдачі він не згадав ні словом, а я й не питала. Я відчувала, як тяжко йому про це думати і говорити. Ще вчора я злораділа на саму думку, що коли він прийде, я запитаю: «Ну, і хто був мудріший - я чи ти?» Але коли побачила його змореного і його сум та біль по втрачених сподіваннях, така злоба здалася мені ножем у його перемучене серце, і я мовчала.

- Скільки вас лягло? - запитала лише.

- Багато. - І його зір помандрував знову крізь вікно, такий сумний та болісний. Я присягнула б, що він ще раз блукав душею по тих босвищах, по переповнених шпиталях, і збирав ті тернові вінки . . . І це було вперше, що цей погляд не вразив мене.

Вдосвіта я нагнулася над дїтьми, щоб збудити їх, але він не дав.

- Хай сплять, а ми посидьмо ще вдвос, - сказав.

І ми сиділи. Сиділи й раділи одне одним. Увесь біль, терпіння і досада пропали і мені здавалося, що ми тількищо вчора розійшлися, посварившись за щось велике, і нам було важко; а вже сьогодні зійшлися знову, щоб сказати одне одному, як нам було погано . . .

І я простила йому все.

Потім постригла його бороду і подала бритву.

- Не хочу, щоб Мирон побачив тебе інакшим, ніж таким, як ти відходив, - сказала я.

Рано Мирон проснувся і сів на ліжку. Глянувши на нас, почав терти кулаками очі. Василь сидів непорушно, а його уста дрижали.

- Миросю, сину мій! . . . - і в ту ж мить Мирон лежав уже на грудях у батька. Я дивилася, а по моїх щоках спливали сльози . . .

Зате Ліда зустріла його як цілком чужого. Василеві було прикро, а мені соромно, як тому, хто занедбав всій обов'язок. Але сьогодні вона знає вже свого тата і леститься біля нього навперейми з Миром.

Боже, дякую Тобі, що повернув Ти дітям батка! Хай же він тепер заботиться ними, бо я така втомлена, така слаба . . .

20. 6.

Невже ж не маю права на відпочинок? Невже ніколи не смію почувати себе втомленою і не зможу зазнати безтурботного сну? . . . Ще не вспіла я натішитися поворотом чоловіка, як знову треба було виручати його від тюрми, а може й від смерти.

Три дні тому приїхала польська поліція, щоб заарештувати чоловіка.

Поводилися грубо і погрожували всякими карами. Василя замкнули, а я знову кидалася на всі боки, щоб вирвати його. Не помагали ні благання, ні ручителі. Щойно моя остання біжутерія, яку ховала для Ліди, вплинула на коменданта поліції. Він звільнив чоловіка і наказав голоситися щотижня на поліційній станиці. Богові дяка, що так покінчилося! . . .

Як то добре, що людину можна купити. Коли б не було перекупних, життя стало б ще важче.

Нарешті ми впоралися з найважливішою роботою. Василь кинувся до господарства з такою охотою, що усе село дивується. А він днями й ночами працює. Поле обробив, як огородець, коні у нього, як сливки, а в хліві – уже дві корови. Батько кульгає цілими днями по подвір'ї, направляє статок, а ввечорі вчить Мирона плести баготи й увесь час піджартовує. Він дуже любить свого внука і з щораз більшою пошаною дивиться на зятя. А я така рада і щаслива! Мені хочеться співати і здається, що світ став гарнішим, а люди – всі добрі та привітні.

Вчора при світлі стругав Мирон з дідом зубці до грабель, а Василь забавляв Ліду образками з букваря. Мені нараз стало жаль, що Мирон через війну відстане в науці.

- Василю, – обізвалася я, – ти б краще подумав про науку Мирося, а то він забуде й те, чого навчив його твій брат.

Чоловік, приглядаючись до Мирона, запитав:

- Миросю, що ти б хотів робити – учитися з книжок чи бути господарем.

Мирон без надуми відповів: «Я хочу вчитися на шевця.»

Всі ми сміялися з цієї несподіваної відповіді, а найбільше подобалося це дідові.

- Добре, – сказав чоловік, – але поки будеш шевцем, то перед тим треба навчитися читати, писати й рахувати. Без цього й шевцем добрим на будеш.

І так почалася дальша наука нашого сина.

У нас знову війна. Я ще раз переживаю страхіття і мені здається, що все це без кінця. Тепер у нас большевики. Я ніколи ще не бачила, щоб військо було таке голодне, обірване і розпущене. Грабують усе, а найбільше ласі на коней. Але я перш за все боюся за Василя. Тремчу, щоб не доказав хто, що був він у Галицькій Армії, бо тоді розстріляли б його як контрреволюціонера. Через те він увесь час у лісі з кінями, а з ним і Мирон. Не помагають жадні прохання ні погрози – Мирон уперся бути разом з батьком. І я знову викрадаюся, як злодій, з хати, щоб занести їм їжу.

Немає такого лиха, щоб не було ще більшого. Мені здавалося, що поляки – це вже щось найгірше. Я стільки зазнала від них, стільки

натерпілася, що вже сам однострій польського жовніра наводить на мене страх. Та коли перейшла туди й назад большевицька армія і прийшла знову польська, я немов зраділа. На щастя в нашій околиці не було боїв, а поляки поводитися досить пристойно і ввічливо. Між ними трапляються й наші люди.

Одного дня стояли у нас на квартирі. Один зайшов у хату, глянув по образах і всміхнувся. А звертаючись до чоловіка, запитав:

- Ви православні?

Чоловік притакнув.

- Я також православний, - говорив жовнір. Перебував у Франції, і щоб вернутися на рідні землі, вступив до польського війська. Сам він з Білгорайщини.

- Не бійтеся, ми свої люди. У мене вдома батьки і молодша сестра. Вже п'ять років, як їх не бачив. Коли б уже покінчилися війни і зажити спокійним життям! - зідхнув і, сівши на лаві, почав розмовляти з чоловіком про всяку всячину.

Я заспокоїлася, а одночасно мені так сумно-сумно стало . . . Чому, Ти Господи, допускаєш, щоб брат ставав на брата? Чому розкинув Ти нарід цей - що так само молиться, однаково говорить і того самого прагне - по різних ворожих таборах та помішав його думки? . . .

Я нічого не говорю, але коли подумаю, що Василь мав би так воювати, як цей з Білгорайщини, мені стає радісно, що він воював там, де боронили власну долю та рідну землю. Боюся про це нагадувати, та потайки я горда з цього, хоч надаремні були його і мої страждання.

Від 1921 року.

. . . І так проходять дні за днями. Чоловік з батьком господарять, ми з мамою завалені жіночими роботами, а Мирон ходить до школи. Хай учиться, наука всюди однакова, а коли прийдеться нам жити під Польщею, то й для нього краще, бо знатиме польську мову.

. . . Вечорами чоловік помагає Миронові в науці, а після відроблення шкільних вправ, учить його з українських книжок. Я слухаю і мені це так подобається! Нетерпляче жду кожного вечора, коли Василь розгорне стару грубу книгу і обидва читатимуть рідною мовою . . .

3. 12. 1923.

Мирон був тяжко хворий. Одну добу боровся зі смертю, а ми з чоловіком не відступали ні на хвилинку від його постелі. Та, Богу дякувати, він переміг недугу. Тепер ми радимось, що з ним зробити. Він хворобливий і слабосилий - на господарстві не здужає. Навіть дідо радить посилати його до гімназії, коли закінчить сільську школу.

8. 5. 1925.

Я б так хотіла, щоб люди були добрі одні для одних, щоб закинули ворожнечу, яка спирається на походженні, вірі, мові і на всьому тому, що є в нас, а супроти чого ми безсилі, бо не вибирали ми собі ані віри, ані мови. Що ж винна я, чи мої діти, що родилися між таким, а не іншим народом? Чому лагідніше карається винуватців за злочини, ніж карається за те, що людина живе такою, якою їй Бог звелів жити? Де тут толк? Чому люди не думають і не керуються розумом, а пристрастями? Чому не любов, а ненависть є товчком до діл супроти ближнього, байдуже, як би він говорив чи молився? . . .

Я боюся своїх думок, але мені здається, що надармо Ти, Господи, розпинався, даремно викупляв своєю жертвою всі народи, проливаючи свою кров. Тебе розділено між церкви та держави і далі розпинають по-своєму - і Тебе і Твою правду . . .

Хоч у кожному селі своя церква, відкрита лиш одна на дванадцять сіл. Інші запечатані владою. Далеко ходити в неділю після перепрацьованого тижня, тож пішла я тої неділі до костела. «Бог один для всіх», - подумала собі й пішла. Але недовго молилася. Ксьондзова лайка з амвона, ненависть до «схізми» та ворожі погляди людей в мою сторону вигнали мене з костела. Я йшла додому, а в моїй душі гіркість пониження і біль.

Господи, хто дав ксьондзові право судити Твою істину? . . . Коли правдою є Твоє кожне слово, то хай станеться: «Хто сіє вітер, збиратиме бурю.»

10. 5. 1925.

Ніхто не знає так правди, як покривджений. Давно вже мучуся зі своїми думками, а не в силі була признатися, що це мої думки. Щойно вчора матір відважилася на те, чого звичайна людина боялася. Для матері ж жадна кривда не така боляча, як кривда, заподіяна її дитині.

Вчора прийшов Мирон зі школи, заплаканий і заляканий.

- Чого ти плакав, Миросю? - спитала я.

Мирон дивився в землю і мовчав.

- Чого ж ти мовчиш?

Але він, замість відповідати, знову розплакався. Коли заспокоївся, почав говорити.

У школі розповідав учитель з польської історії для четвертої класи. Мирон уже в п'ятій і вважав, що його це не доторкає. Він сидів в останній лавці і переглядав книжку. Учитель помітив це і накинувся на нього. В своїй ненависті він називав Мирона гайдамацьким песем, мовляв, він знає, що вдома вчать Мирона ненавидіти всього, що польське. Але це заведе його в тюрму.

Зразу я не могла зрозуміти, звідки ця напасть. Коли ж стала роздумувати, пригадала собі, що недавно заходив до нас учитель. От так собі, на гутірку з чоловіком. Тількищо він вийшов, я помітила на стіні між дитячими рисунками Мирона один, на якому польські жовніри здаються українським стрільцям. Малюночок дитячий наївний, а для вчителя - це проблема польскости нашої землі.

Що ж було діяти? Треба і це змовчати.

Увечорі вернувся з поля чоловік і я накинулася на нього.

- Василю, нащо ти розповідаєш Миронові про це? Чому ти вкладаєш у його душу зародки болю і терпіння? Чи думаєш ти, що він буде з тим щасливий? . . . Ти вложиш у його молоду душу прагнення і любов до того, чого він не всилі досягнути.

Чоловік слухав і терпів. Він дивився знову тим своїм поглядом, а я й сама не знала, чи ненавидіти його за те, чи боліти разом із ним. Вкінці, він промовив:

- Маріє, чи ж можу я допустити до того, щоб син наш, вирісши, потоптав нашу душу, щоб зненавидів нашу любов і наші терпіння? Не вимагай від мене того, чого сама не хочеш.

І я замовкла. Мій розум бунтується, а я безсила, бо Василь говорить голосно те, що шепоче в душі моїй ледве чутним гомоном. І як же тут боротися з власною душею? . . .

Я вже сама не знаю, чи те, чого хочу для своїх дітей, є щастям. . . . О коли б можна було погодити терпіння, неспокій, переслідування та вічну боротьбу з щастям людини!

3. 11.

Мирон уже в гімназії. Для чужих - це невелика подія, але я так радію і така горда з цього! Я залюбки говорила б про це з усіма,

коли б не соромно перед людьми. Я знаю, що ця радість є лише моєю радістю і моєї рідні. Тому й мовчу перед чужими, хоч знаю, що мої очі сміються до цілого світу.

Миرون здав до другої кляси гімназії в С. Ми з чоловіком їздимо до нього майже щотижня і возимо йому харчі. Він тужить ще за домом, а одночасно вдоволений, що став гімназистом.

... Ці дні я могла б назвати найщасливішими в моїм житті, коли б не хвороба. Я знесилася. Не можу ходити, а праця мучить мене. В мене забивається серце і мені тяжко віддихати. Коли схвилююся, мені робиться дурно і тоді я справді хвора. Це прийшло так нагло та несподівано, що боюся за себе. Василь возив мене до лікаря, який сказав, що це з перевтоми. Відпочити - і воно пройде. Коли ж я відчуваю, що мені щораз гірше. Чоловік збирається зі мною до Львова, а я весь час відкладаю. Мені шкода грошей. Нам же треба вивести дітей у люди. Ліда вже також у школі і мені так невпору прийшла ця хвороба, так невпору! . . .

13. 7. 1930.

Як же страшенно довго я хворію! Ще в 1927 році ствердили лікарі у Львові, що в мене Сибірська хвороба завмирання легенів внаслідок сильної простуди. І з чого вона у мене вив'язалася? Мені весь час лікували серце, а я щораз більше занепадала. Тепер, Богу дякувати, мені дещо легше.

Я так невимовно боялася смерти, а вона роками ходила по моїх слідах. Ходила і погрожувала, а я з жахом думала про розлуку з моїми найдорожчими, про цю вічну непроминаючу розлуку.

- Боже, - молилась я, - не допусти, щоб залишила я дітей, поки вони не стануть людьми! . . .

Чоловік запопадає біля мене і гарює за двох. Увечорі він сідає біля мене і ми говоримо. Я така йому вдячна за те, що він з таким спокоем та посв'ятою переносить усі ці тягари!

Раз сиділи ми присмерком і він турбувався моїм виглядом. Мені стало жаль і я розплакалася . . .

. . . - Василю, - промовила я, - знаю, що тобі тяжко, та знай, що це не моя вина. Видно така вже Божа воля.

- Ні, Маріє. Мені важко, бо знаю, що я завинив у твоїй хворобі, - сказав.

Я знала до чого він говорить, але я не могла не заперечити. Бо й що ж мені з того, що обтяжу своєю хворобою ще й його совість?

- Звідки в тебе ці думки, Василю? Ти ж не приніс мені хвороби,
- перечила я.

- Не я, а життя добивало тебе беззахисну тоді, коли я душу
роспинав за свої мрії. Та я не винен у цьому, так як невинен, що
вродився. Так мусило бути.

Це він уперший раз так сказав. І коли б я вже не простила йому,
то тепер простила б, хоч би ще раз так терпіла, як теплю.

Вчора прийшов відвідати мене старий Лейба. Це бідний жид, що
живе майже з милостині. Наш сусід. Та мені здається, що він
прийшов, щоб перед матір'ю похвалити сина, бо увесь час говорив
лише про Мирона. Він їздив з чоловіком до міста і був на квартирі
у сина. Мирон попросив його сісти та гостив його, випитуючи про
справи. Це так узяло за серце старого бідного жида, що він не може
про це спокійно говорити.

І справді, Мирон дістав від котрогось із нас, батьків, цю любов
до людей. Коли приїздить на вакації, залюбки перебуває між наро-
дом. З кожним знайде спільну мову і кожного розуміє. А вже над
усе між своїми ровесниками. Ходить з ними, гуляє і виспіває вечо-
рами парубоцьких пісень. Я лежу при відкритому вікні і чую, як
Мирон «бере верха». Хлопці люблять його, а він їх.

Мені так присмно дивитися, що Мирон не став зарозумілим і глу-
по - чванькуватим, як це нераз зустрічається між гімназистами. Я
бачу, що його розум росте в місті, а його душа живе рідним селом.
І це я так шаленно люблю в нім! . . . Василь ніколи не вмів зблизити-
тися цілою душею до села, хоч він не менше любить своїх людей від
Мирона. Він любить, але не вміє цієї любови передати другим, щоб
вони відчули її. Він не гордий, лише незручний у відношенні до
людей і це відчужує його.

І ще одну риску я помітила у Мирона.

Минулих вакацій я не чула одного вечора його голосу між спі-
ваючими хлопцями. «Верха брав» хто інший - значить, Мирона там
немає. «Де ж би він міг дітися?» - думала я собі. Година пізня, а
його ані на вулиці, ані вдома. Я не спала, а сторожила, коли прийде.
Він прийшов досить пізно і я покликала його з сіней до себе.

- Де ж ти був, що я не чула твого голосу? - питала я його.

Мирон дивився мені в очі й усміхався.

- Чого ж ти всміхався, Миросю? - усміхаючись на його усміх,
питала я далі.

- Мені соромно казати, - обізвався.

- А чому ж ти робиш це, чого соромишся перед мамою?
- Це зовсім не соромне, а більше дивне, і я боюся, що ти будеш сміятися з мене.

Я щойно тепер поважно зацікавилася.

- Говори, я не буду сміятися. Мені дуже хочеться знати, Миросю.

Мирон, усміхаючись знову, сказав:

- Я був у лісі.

- З ким?

- Сам був без нікого.

- А чого ж ти шукав поночі в лісі?

- Нічого не шукав, а так просто скортіло в ліс. Це не перший раз. Завжди, коли місячно надворі, мені хочеться бути в лісі. Там так чудесно, мамо, так спокійно, а одночасно чуєш скільки там притасного життя, скільки різних таємних шепотів. Тіні пересуваються над землею і безшелесно пропадають. Дерева шумлять тихо, якби молилися до місяця. А все це сповите місячним сяйвом, як у казці . . .

Він довго ще розповідав, а мені ставало тривожно. Що це значить? Невже й у нього неспокійна батькова душа? . . .

Так, він має чутливу душу. В ній багато любови до всього і це ворушить її спокій. Я так боюся, щоб ця любов не розбилася об кам'яні людські серця, бо тоді щойно він буде нещасливий.

Зате про Ліду я спокійна. Вона здорова, весела і завжди твереза. До кожної речі прикладає стільки душі, скільки якраз і треба. Вона більше боїться кари, ніж слова, а свої недостачі надолужує вродженою інтелігенцією. Я вірю, що життя ніколи не заведе її, бо вона напевно не шукатиме в нім того, чого воно не може дати.

І так я, більше осторонь життя, приглядаюся до своїх дорогих істот і живу їхнім життям та їхніми турботами.

1. 11. 1932.

Мирона не прийняли в університет. Не допомгло його гарне математичне свідцтво.

- Ані одного українця з нашої гімназії не прийняли в цім році, - сказав Мирон, повернувшись додому.

Василь дивився понад наші голови, а на його устах застигла терпка усмішка. Я знала, про що він думав, хоч він і слова не промовив.

- Оце тобі, Маріє, відповідь на твою приязнь до людей і на твої

докори, що проміняв я колись твою любов на свої мрії, - говорила його усмішка.

Я мовчала і мовчу далі, лише в моїх думках родиться сумнів. Невже ж немає місця на землі для тих, що вміють любити світ і людей такими, якими вони є? . . .

Тепер Мирон з Василем перебувають разом і говорять, щоб я не чула. Вони не хочуть мене дратувати, бо я ще не зовсім здорова. Мені лише болісно, що Мирон, мужніючи, ховає передо мною свої думки. Але я й так бачу, що у нього наростає бунт проти всього того, що перечить його любові. Я читаю його книжки та журнали, бачу яким гордим поглядом він дивиться на свого батька, що колись «воював за Україну» - і цього мені досить, щоб пізнати яким шляхом стелиться його життя. Як колись за чоловіка, так тепер тремчу за сина. Він молодий і задивлений у свої мрії. Де йому прислухатися до материнської тривоги, коли він заслуханий до шепоту землі і до наростаючого гніву покривджених.

Господи, хорони його перед страхіттям життя, бо я вже не можу. Він уже поза межами мого впливу.

4. 6. 1933.

Сьогодні мала я з Мироном дуже поважну розмову. Він уже майже рік вдома, а я цей цілий рік переболялася за нього. Його молодість і буйна уява потроюють його бажання і він увесь час працює між молодими. Вони заснували аматорський гурток при кооперативі і цілими вечорами перебувають на пробах. Мирон став душею і керівником цілої околиці. Раз мені так невимовно присмно бачити, який послух і повагу здобув собі мій син між молодими і старшими, то знову боюся, що він стає надто видним для ворогів. Любов своїх будить ненависть у чужих. Коли дивлюся, на цей ріст молоді по селах, коли бачу цю пошану до мого сина, і що він такий простий і рідний між ними, я стаю безсила та немічна. Більше - мене це захоплює і я всією душею з ними, бо бачу, що всі вони хочуть доброго, і що такі великі в своїх дрібних зусиллях. Ще недавні бійки і п'ятика зникли і забулися. Хлопці сусідніх сіл бувають одні в одних і приятелюють, а Мирон пропадає по селах цілими днями. По нього приїжджають часто підводою вже зовсім увечорі і забирають його то на генеральну пробу, то для переведення вистави то для змалювання декорації і Бог їх ще знає для чого.

А я боюся наших ворогів. Їх багато і вони при силі. Я боюся цієї щирости у Мирона і прошу Бога, щоб він якнайскоріше виїхав

з села на студії. Знаю, що остання перепалка Мирона з референтом староства буде мати погані наслідки.

Миронові заборонили ставити п'єсу в українській мові, а він заявив, що такі поставять.

- Тоді я накажу вас замкнути, - заявив референт.

- До цього не будете мати підстави, - сказав Мирон і вийшов.

І вони поставили в сусіднім галицькім селі, як запрошені гості від тамтешньої «Просвіти». Всі наші довколишні села виїхали на цю виставу, а поліція була безрадна.

Я знаю, що все це обертається в межах права, але сила не любить права, а вона у ворогів.

Колись то прийшов до нас хресний батько Мирона. В його домі відбуваються проби і щонеділі збирається вся молодь. Мені дивно, що він, старший вже чоловік, так дався полонити молоді. Він тепер знає лише про молодих говорити.

- Чи не надійде вам Мирон із своїми пробами? - запитала я.

- Хай Бог боронить! - обрушився кум. - Для мене немає тепер нічого приємнішого, як сидіти в куточку і прислухатися до молодих.

Він нахилився і притишив голос.

- Ви, напевно, не знаєте цього, що я. Наш Мирон (він завжди називає Мирона «нашим») перериває, дуже часто проби і розповідає . . . Тоді в усіх горять очі, а мене, старого, щось давить за горло. Мені так, як би я щойно народився і пізнавав світ.

- Боже, я так боюся всього того, що найраніше вислала б його десь далеко з села, - сказала я.

Кум подумав і, глянувши поважно мені в очі, сказав:

- Я знаю - ви мати. Вам тяжко ділитися з усіма своїм сином, та ви мусите. Мирон наш, нас усіх - і на це нема ради.

Я цілий тиждень змагалася з собою і не могла рішитися на розмову з Мироном. Аж щойно сьогодні вранці. Він збирався до виходу, а я покликала його до себе.

- Миросю, куди ти збираєшся?

- До села Ж. Там сьогодні проба і мене просили . . .

- Сядь собі, сину, я хочу з тобою говорити . . . Миросю, я знаю - у тебе вже свій розум і ти знаєш, що робиш. Але чи подумав ти над тим, що коли з тобою щось скоїться, то я не переживу цього?

- А що ж, мамо, може зі мною скоїться? Я ж нічого незаконного не роблю, - здивувався.

- Миросю, ми живемо в чужій державі і вона поставила цей закон для своєї користі, а не для нашої. Не ти толкуватимеш закон, а вони і витолкують так, як їм треба. Чи на те вчила я тебе, щоб

ти став предметом поціційних тортур і прискорив мою смерть? Чи мало ще мені терпіння і гризот?

Мирон затиснув зуби і дивився понад мою голову. Яким же ж він видався мені шалено подібним до свого батька! . . .

Врешті, він промовив:

- І що ж я маю робити?

- Вчитися. Виїхати з села і перестати гратися з вогнем.

Глянув мені в очі.

- Знаю, що ти думаш, мамо, але я не всилі це зробити. Я не можу дивитися, як нас живцем з'їдають, як топчуть проляту кров наших батьків і закопують нашу правду . . . Мамо, чи маю я право забути твої терпіння і батькову боротьбу? Надармо все це було? . . . Ні, не вимагай від мене цього. Не думай лише про себе і . . . і не руйнуй моєї любови. Дозволь мені любити тебе. Я боюся завдати тобі найменшого болю, та я не можу інакше робити, ніж роблю. Я мушу так поступати! -

І що ж це я могла сказати? . . . Втратити його любов і пошану? . . . Ні, ніколи. Мій розум узявся за барки з серцем, а обоє вони вже змучені.

Я зібралася і пішла під церкву. Вона, запечатана, стоїть німа і скорбна, як і я. Довго-довго молилася я на її розвалених ступнях . . . Боже, нехай буде Твоя свята воля над нами! . . .

Так, Мирон є наш, а не мій і я погоджуюся поділитися ним з тими всіма, хто того потребує, але нехай ніхто не питає в мене, якою ціною я це роблю!

12. 11. 1933.

Мені здається, що впав у мене камінь з грудей, відколи Мирон виїхав на студії. Я стала здоровіша і до мене знову усміхається світ. Василь приготував дерево на нову хату, та через навчання сина не можемо стягнутися на її поставлення. Чоловік ходить погідний, Ліда почала вже дівувати, а я й не помічаю, що старіюся. Лише коли дивлюся на батьків, то пригадую собі, що й у мене напівпосивіла голова.

30. 7. 1934.

Господи, що б я дала, коли б довідатися, що діється з моїм сином! Хто мав право відбирати в мене мою дитину, Господи, хто?! . . . За що караете, безумні, дітей наших? . . .

Я не знаю, що зі мною діється. Відколи Мирон у Березі, я не можу знайти собі місця. Його забрали від мене з хати. Чому він приїхав додому? . . . Приїхав відпочити і наїстися перед іспитами. Увечері говорив ще про убивство міністра, а вранці забрали його, закутого.

Я виплакала вже свої сльози, а світ здається мені за хмарою. Я не знаю, чому записую ці сторінки? Для кого це роблю? Чи ж треба аж пригадувати собі свої болі? Вони так врзалися в мою пам'ять, що пожолобили моє лице і поскородили мені чоло.

2. 6. 1935.

Рік уже добігас, як я до тебе, мій записнику, не заглядала. Дні йшли за днями, місяці за місяцями, а я за журбою і перелетними радостями й не чулася, як один рік відплив. Мені аж дивно, що я так занедбала свій записник. Коли Мирон сидів ще в концтаборі в Березі, мені не хотілося думати. Я жила сподіваннями, щодня наслухуючи, чи не вертається він. Я боялася випереджувати своїми здогадами призначення і тому мовчала та відганяла від себе думки, що, як оси, кружляли над мою головою.

Нарешті, я діждалася. Саме перед Великоднем вернувся Мирон. Худий і збідований. Побачивши його в дверях, я не знала що робити. Задеревіла. Ніколи перед тим не повірила б, що радість може так приголомшити. Він стояв передо мною, а на його лиці вимушена усмішка. Коли ж побачив у мене під хустиною моє біле-біле волосся, усмішка зникла і він припав до моїх колін.

- Мамо, чому я мусів добивати тебе, чому? . . .

Я цілувала і росила сльозами його стрижену голову. Мама наробила лементу, а він носив її на руках і тишився. Батько привітався, закашляв і подався до дверей . . . Щойно пізніше він вернувся в хату і почав розпитуватись. Я боялася, що батько почне Миронові докоряти, але мій страх був надаремний. Він ні словечком не нарушив Миронової радості повороту. Ліда притулилася до брата і тихо плакала.

Вечером приїхав чоловік з поля. Я дивилася на привітання батька з сином і заздрила їхній силі. Вони зустрілися, як два змовники, що заздалегідь умовилися на цю зустріч в умовленім часі і місці. Я бачила, як Мирон панував над своїм зворушенням і соромився показати його перед своїм батьком.

По вечері Мирон розповідав про Березу. Я не хочу вірити, що мій син, мій Мирон перейшов таке пекло і не втратив себе і своєї любови. Я надармо боялася камінних сердець людських, які він

зустрів на дорозі свого життя. Мирон вийшов переможно з цієї зустрічі. Він стверд і змужнів, але його очі горять, як і раніше. Він лише не міг наїстися. Я з жахом дивилася, скільки він нараз з'їдав . . .

Ранком Мирон оглядав разом зі мною обійстя.

- Мамо, де дерево на нову хату? - було його перше питання.

- Продали, щоб викупити тебе, - сказала я.

Він дивився на те місце, де лежало оброблене дерево і думав . . .

- А що ще продали через мене? - питався далі.

- Це не важне, Миросю. Добре, що ти вернувся, - сказала я, щоб позбутися його запитів.

- Що ще, що ще? . . . - настоював на своєму.

- Одну корову і збіжжя випродали, - призналася я.

Він обняв мене і цілував мою голову.

- А ще здоров'я твое, а ще твоя голова побіліла, - приговорював.

«О мати», - думала я, - «як мало ти жадасш за свої терпіння!».

По кількох днях прийшов до нас командант місцевої поліційної станиці. Він по-фарисейськи привітався з Мироном і, як би ніколи нічого, почав весело випитувати.

- Ну, як же ж вам, пане студенте, поводилося в «місці відокремлення»?

- Прекрасно, пане команданте. Коли б ще гірське повітря - це була б санаторія, - відповідав Мирон.

- Що ви кажете? То це неправда, що говорять про Березу?

- Я ж не знаю, що говорять. Ще не вів розвідати, - хитрував Мирон.

- Кажуть, що там дуже велика «дисципліна».

- І ви вірите, що в конституційній демократичній державі може щось подібне існувати? - злобно підсміхаючись, іронізував Мирон.

- Очевидно, не вірю, - завертав назад командант. - Я лише хотів упевнитися.

Він звернув на байдужі речі і, посидівши ще трохи, почав прощатися. На порозі звернувся ще раз до Мирона.

- Ви не дуже погано виглядаєте, пане студенте.

- Я цієї ж самої думки, пане команданте. Що більше - я почуваю себе ще здоровішим, ніж перед тим, - потішав Мирон команданта.

Коли він вийшов, я звернулася до сина:

- Миросю, чому був ти такий гордий та призириливий до команданта? Чи не міг ти, бодай на цей раз, говорити з ним по-польськи?

- Мамо, коли б він прийшов як друг, або так просто з людськості, я б не був таким супроти нього. Та він хотів натішитися

своєю «перемогою». Він сподівався побачити мене нужденним, прибитим та заломаним. Чи мав я оправдати його сподівання? . . . Ніколи!

Я не знаю, чи це часи змінилися, чи люди інші. Вони стали такі тверді та неуступчиві.

13. 2. 1936.

І знову він мусів утікати з рідної хати. Його обставили шпигунами, а він не міг спокійно сидіти.

- Мамо, - казав мені перед відходом, - мені здається, що мене хтось кличе, а в мене зв'язали руки і заперли двері.

- І куди ж ти підеш? Сиди, Миросю, вдома і вчися до іспитів. Ти знаєш, що грошей немає, щоб міг ти перебувати в місті.

Але він не всидів. Пішов практикувати до Кооперативного Союзу і далі вчитися. Коли мав уже відходити, з ним говорив ще чоловік.

- Мироне, - сказав він, - ти подумай добре, що робиш. У цьому році я не можу тобі допомогти.

Мирон усміхнувся. - Знаю, тату, і якраз тому хочу переконатися, чи дам собі раду без ніякої помочі.

- Як знаєш, - сказав Василь. - А коли буде не під силу, вертайся і рік пересидиш удома.

І так він пішов . . .

Чотири місяці проминуло. Мирон усе пише, що йому добре, а я не втерпіла і два дні тому поїхала до нього. І добре зробила. Він худий і втомлений. Його кімнатка над пекарнею тісенька і без світла, а на стінах закіпчені чорні смугарі. Хотів мене гостити і не мав чим. Я розплакалася, а він стояв безрадний і оторопілий.

- Миросю, чому ти замучуєш себе? Чому не писав правди? Останнього збулися б і допомогли б.

- Не хотів, мамо. Стільки вже коштує, що більше руйнувати вас не міг і . . . не хотів.

- Дуренький ти, - мовила я. - Не бери батькові за зле, що не може він тобі допомогти грошми. Та коли б ти не писав, що тобі не погано, то, бодай, харчами допомагали б.

Я розглянулася по низенькій кімнаті.

- А від чого ті закіпчені смугарі? - запитала.

Мирон не хотів признатися. Врешті, пояснив:

- Уночі випаляю блощиць свічкою . . .

Я вернулася додому розбита і скорбна. Тепер чоловік возить синові щотижня харчі. Чи сподівалася я того, коли виряджала його в гімназію? . . .

Валять церкви. І Бог не бачить і не зішле вогненної кари на бездушних нелюдів? У довколишніх селах немає вже ні однієї церкви. В нашій селі зруйнували вночі стареньку церкву на кладовищі. Від того часу всі жінки сторожать як вдень так і вночі біля нової.

І я з ними. Коли моя черга приходить, сиджу собі під церквою і не можу думки придумати, ні слова висловити. Сон це чи правда? Живу я в мирнім часі серед свободних людей, чи закована я, а надо мною люті бурі татарського лихоліття? . . . Я думаю і кінця не бачу ні думкам своїм ні цьому лихоліттю . . .

Сьогодні вранці ми з чоловіком виїхали до містечка за орудками. Виїхавши за село Ж., Василь показав у бік, де стоять кілька хат польських колоністів.

- Глянь, Маріє, як зневажено нашу душу.

З початку я не доглянула.

- Там, там! - показував чоловік . . . Я побачила і очам не вірила.

- Чи добре я бачу, Василю?

- Добре бачиш, Маріє.

Кльозет колоніста, поставлений з дощок розвалені церкви, а на дощках малюнки святих. Посередині стінки половина престольного образу Христа!

Я заніміла. Мое горло затиснули невидимі кліщі.

- Помсти зневагу свою, Господи, - сказала я голосно, - а нам пішли зміну! Хай приходить хто хоче, лиш би не осталися над нами ті з прокаженою совістю.

Василь скривився.

- Хто лиш приходить, Маріє, приходить за наживою.

Я змовчала. Хай по наживу, хай користає, але такого богохульства не вчинить і турок. Я вірю, я непорушно вірю, що прийде кара на бузувирів і святотатців!

6. 11. 1937.

. . . Це так несподівано прийшло, що я не можу ще повірити. Мирон оженився . . . Обоє заробляють, а він ще й учить.

Невже ж я така вже стара? . . . Дивлюся на свого сина і мені здається, що він усе ще малий, що він ще дитина - моя дитина, мій Мирось. І чому мені і радісно, і на плач збирається? Чому? . . .

У мене хочуть відобрати ще й другу дитину. Ліді вже двадцять років, а мені ніяк не здається, що її вже заміж пора. Вона жива та весела і коло неї хлопців - один кращий другого. Я добираю собі у своїх думках зятя і не можу дібрати. А вона вже давно вибрала . . .

Тиждень тому прийшов до нас Михась К. . . . Він завжди приходив, як і інші хлопці, та тоді він був якийсь інакший. Мало говорив, розсіяний і ніби не при собі. Ліда також не звичайна. Виходила часто з хати, верталася, за чимсь шукала і, посидівши - знову виходила . . . Я бачила що має щось статися. І сталося . . .

По довшій мовчанці Михась, покашлявши, почав без обиняків:
- Пані - матко, я хочу вам сказати, що ми з Лідєю любимося і хочемо побратися.

Він стояв передо мною з затисненими устами. Ліда метнулася з хати.

- Не відмовте нам свого благословення, - докинув по хвилі.

Чого я боялася, те й прийшло. Чому не оминає мене те, чого я боюся. Мені тяжко, Боже, як тяжко було сказати, що я думала, але я мусіла промовити, бо тут ішлося про долю моєї дитини.

- Михасю, Ліда ще молода, вона ще дитина в мене. Мені ще не в голову видавати її.

Я сказала і зараз же моя відповідь здалася мені такою смішною та несерйозною! «Що я ще хотіла сказати, що ще?» - пригадувала я собі і ніяк не пригадала. Мої думки розбіглися і я зісталася сама. Михась відступився дозаду і почервонів.

- Це ви так, пані - матко, щоб позбутися мене.

- Ні, Михасю, ні! - поспішила я.

Мені стало прикро. Він хлопець порядний, гарний і господарний. Як же йому це сказати? - думала я. Він мудрий, він замудрий, щоб позбутися його будь чим, невразивши.

- Михасю, а чого ж ти зразу до мене? З батьком треба ще тобі говорити, - спробувала я ще раз викрутитися.

- З батьком я вже говорив.

- Ну, і що?

- Казав - ще з вами говорити.

- Значить, він згоден?

- Так.

«Значить - довкола мене змова», - подумала я, - «і від нікого мені допомоги не сподіватися».

- Михасю, - сказала я, - сядь біля мене і послухай, що я тобі скажу. Ти надто мудрий і надто добрий хлопець, щоб я не могла

тобі сказати правди . . . Я мала двох дітей: Мирона й Ліду. Мирона я віддала вам, бо ви кликали його, а я була безсила супроти вашого зову. Я віддала, хоч своєї тривоги за нього не заглушу, а серця не загою. Ліду ж я хочу залишити собі.

Михайло дивився на мене і не розумів.

- Хочете, пані - матко, щоб Ліда дівчиною залишилася?

- Ні, ти не розумієш мене, - говорила я далі. - Я хочу для Ліди такого мужа, щоб він був лише для неї, бо я знаю долю жінки, якої чоловік віддав душу своїм людям. А ти якраз із тих. Ти друг Мирона, ти такий, як він. Ти забереш її, а з нею і мій спокій. Ти, разом зі своєю любов'ю, несеш їй терпіння, а мені готуєш нову рану. Ні, Михасю, ніхто не може вимагати від мене жертви з обидвох моїх дітей.

Михайло дивився на мене широкими очима, а в них раз надія, раз біль - тривога.

- Пані - матко, - обізвався він тремтячим голосом, - чи лише це стоїть на перешкоді вашій згоді?

- Так, Михасю.

- А коли ж Ліда погоджується ділити зі мною долю і хоче мене таким, яким я є, - сказав Михась.

- Вона ще дурненька, - мовила я, - і сама не знає, чого їй хотіти. Бачиш, - я щира до тебе, будь і ти таким. Вибий собі Ліду з голови і залиши її в спокої.

Михайло встав і дивився в землю.

- Не можу, - промовив. - Я вірю, що ми для себе призначені.

Він узяв мою руку і поцілував, а в мене серце каменем тяжіло в грудях.

- Пані - матко, я ще молодий і для неї ще багато часу. Почекаємо. Може ви передумаєте, а може й щось зміниться в світі. Дякую вам за вашу щирість до мене. Я не гніваюся.

І він вийшов з хати.

Ніхто не знає, як мені важко ранити ці молоді добрі серця, але я мушу боронити щастя моєї дитини.

24. 9. 1939.

Сама не знаю про що спершу писати: чи про внука, чи про війну. Три місяці перед вибухом війни народився мені внук. Коли я за місяць після народження дитини приїхала до Мирона, Зоренька (так Мирон називає свою дружину) лежала ще в ліжку, а біля неї їхній син. Я дивилася на нього і мені здавалося, що це малий Мирон

лежить. Такий подібний до маленького Мирона, такий подібний! Вони біля нього, як коло скарбу, а я не могла стримати сліз радості. Мирон майже взяв мене на руки і сміявся.

- І чого плакати, біленька матусю? - пригортаючи мене, говорив. - Радій, бо й ми любимо і радіємо.

Він такий добрий, «наш» Мирон, і в нього стільки любови! Зоренька переводила розсяяні очі з чоловіка на сина і мені знову здавалося, що я така щаслива, а світ такий гарний і добрий! . . .

Я сиділа коло коліски внука, а душа моя - молитва. Господи, дай йому ясніші дні від наших і просвіти його шлях щасливою зорею! Ти один можеш йому дати цю провідну зізду, бо мати не всилі, бо й я не могла знайти її для своїх дітей.

Я молилася і, здається, вимолила.

Війна прийшла, як блискавка, перекотилася громом і, як блискавка згасла. Лише пожежі дотлівають ще на пустарищах старого . . .

Через наше село втікали жовніри, цивільні та жінки з дітьми. Де поділася їхня сила і чванькуватість? Вони такі приголомшені та розбиті! Всі забігали в хату і просили, добиваючися милосердя, а страх перед грізним гнав їх щораз далі.

Я давала. Я все давала, та це не було милосердя. Це з радості, що вони втікають, що такі малі стали та немічні. Нехай Бог простить мені, що я радію з чужого горя, але мені радісно, що Господь урятував нашу віру в Його правду, що помстив наші кривди і свою зневагу. Я ще не знаю, хто прийшов на нашу землю, але вірю, що гірший не міг прийти.

27. 9. 1939.

Коли б знала, отруту подала б їхнім дітям замість молока, а каїнь замість хліба. Вони, вже над пропастю, витягали одну руку по милостиню до вчорашніх рабів, а другою вбивали наших дітей. А я дорікала собі, що не маю для них серця! Тут не серця - тут людині душі забагато! . . .

Вчора заїхала фіра і гостя привезла. Мирона нашого, сина мого привезла. Покаліченого, зчорнілого і напівживого. Тепер він лежить у своїй колишній кімнатці і думкою рветься до своєї Зореньки, до свого сина. Його забрали після вибуху війни ще раз до Берези. А я й не знала. Добре, що не знала . . .

. . . Василь поїхав до невістки сповістити, що Мирон живий і буде здоровий. А скільки неживих і тих, що ніколи вже не будуть здорові, залишили ви по своїй негідній пам'яті, окаянні? . . .

Я вже зовсім безсила з своїми думками. Не знаю, чи є ще люди між культурними народами, бо між тими, що прийшли, я не бачу. Не бачу людей і тому думка моя розбита. Те, що діється на моїх очах переходить усе, що я бачила і не знаходить місця в людській уяві. Здається мені, що сню примарні сни і не можу прокинутися.

Це нелюди чи не гірші від тих уже розтолочених. У них немає ні крихітки серця. Це машина зі шлунком, що з бездушною холодною усмішкою тратує і розчавлює все, що їй накажуть. Постократь відрадніше бачити жорстокість гніву розпечених пристрастей, ніж цей, холодно продуманий і з байдужою усмішкою виконуваний, присуд знищення. Сьогодні це проти жидів, а завтра? . . . А коли переможуть і стануть панамі, неподільними і самопевними в своїй непорушності? . . . Я боюся думати про те і хотіла б заховатися десь глибоко - глибоко, щоб не бачити й не чути . . .

Через наше село кладуть битий шлях і земельні роботи виконують жида. Підводи з довколишніх сіл довозять потрібні матеріяли, а над усіма - німці і «фольксдойчі».

Я не розуміюся на політиці, але все це не так, як би повинно бути. Це зовсім не так. Я не помиляюся. Я ще не така стара, щоб не розуміти нового світу і нових людей. Усе це в незгоді зі мною і мені страшно. Я ще ніколи так не боялася, як тепер.

Коли Мирон переїздом вступив до нас, я пробувала у нього шукати потіхи, але він не потішив мене.

- Миросю, - говорила я, - скажи, що вийде з цієї війни?

- Прийде до ще більшої, - сказав він.

- А що ж з нами, що з людиною?

- Що в такий час людина, мамо! Тут ідеться про долю народів, про бути чи не бути.

- Сину, - сказала я, - все це пусті слова, це лож! Що значить народ, коли знищать, уб'ють людину?

- Людина, мамо, мусить бути сильною і видержати. Вона мусить устоятися в ім'я народу.

- Коли ж її вбивають! Убивають не лише в других, але й у собі. Як же її видержати?

Мирон думав, а потім сказав: «Усіх не вб'ють. Зрештою, кожний мусить уміти оборонятися».

- Боже, - як же ви, молоді, холодно сприймаєте ці всі вбивства, ці звірства! - дивувалася я.

- Це війна, мамо, - боронився Мирон.

- Ні, це не війна, сину, - це бойня, це різня! Чи неповинне вбивство старого Лейби може перерішити вислід війни? . . . Чи побивання до крові і калічення людей за вишивану сорочку - це справа війни? . . . Ні, Мироне, і ще раз ні!

Мирон слухав, а мені стало ясно, що я висловлювала його думки, за які він боявся сам перед собою. Він чекав війни, як і ми всі, а коли прийшла - вона його не радує.

Я знаю, що Мирон їздить по селах та містах у якихсь таємних справах. Вони молоді не хочуть бачити цієї пекельної сили, що तो-рощить і розторощить усе, що стане їй на дорозі. А Мирон - між ними. Я ж мати і зостануся матір'ю, хоч би я скільки разів повторяла собі, що Мирон «наш».

- Мироне, - обізвалася я знову, - за чим ти вічно їздиш, чому не знайдеш собі спокійної роботи? Ти закінчив студії і тобі зараз не трудно знайти затишну працю.

- Я працюю, мамо, - сказав він.

Він працює . . . Знаю я цю працю!

- Миросю, сину, це небезпечна та слизька праця. Сьогодні вас ще не торкають, бо не покінчили ще з першими. А прийде час і до вас доберуться.

- А що ж би я мав робити, мамо? Найнятися стягати контингенти, допомагати винищувати людей і край? Ніколи цього не зроблю, - говорив Мирон.

- То, на твою думку, всі, що працюють на різних посадах, помагають винищувати край і людей? Краще було б, коли б не працювали, а на їхніх місцях сиділи чужі? . . . Ні, сину, вони допомагають людям, вони рятують, що можуть, а чужому було б байдуже. Вони нам, Мироне, дуже потрібні.

Мирон подумавши промовив: «Усі потрібні. Одні мусять рятувати те, що є, другі ж готуватись до будови нового і великого. Наближається час, коли ми повинні сказати, чого хочемо, і ставити своє життя» . . .

- Чи дозволять нам на це? - запитала я.

- Будуть мусяти - хочуть чи не хочуть, - говорив Мирон. - Хто хоче воювати з большевиками, мусять числитися з силами поневоле-них . . .

- А коли в них досить власної сили?

- То нам тим більше треба бути приготованим і сильним, - твердо заявив Мирон.

- І боротися проти непереможного? - випитувала я далі, насилу гамучись.

- Непереможний, мамо, лише той, за ким правда. Хоч би він безліч разів падав, завжди залишиться непереможеним.

- І згине в цвіті віку, - сказала я.

- Одні згинуть, другі залишаться і боротимуться далі. Багато вже загинуло, а нарід живе, бореться і таки оборонить правду.

Після цього я вже не мала найменшого сумніву. Мій син іде далі слідами батька, а я безсила.

- Мироне, - сказала я, - пам'ятай, що ти масш жінку і дитину. В тебе вже родина і ти відповідальний за її спокій та щастя.

Мирон дивився на мене розіскрепими очима, що шукали дна моєї душі.

- Чи може людина бути щасливою серед моря сліз, нужди і пониження своїх братів?

- Все це, сину мій, уявлення та настрої. Коли тебе заллють твої власні сльози й коли впадеш під тягарем своєї власної біди, будеш інакше думати. Не так будеш дивитися на ці речі. І хай Бог боронить, щоб ти так нерозважно осиротив свою дитину і залишив жінку вдовою. Цього я тобі ніколи не простила б, навіть по смерті. Це моє останнє слово до тебе, - закінчила я нашу розмову.

Я не могла інакше, хоч знала, що між мною і моїм сином стане прірва і я не зможу загатити її. Ми розійшлися сповнені жалю одне до одного.

Тепер, коли сиджу і пишу ці рядки та думаю і над своєю відчайністю, передо мною стає душа людини щораз більшою загадкою. Я ж також маю свою тайну, свій ризик, про що я й словом не натякнула перед Мироном. Я ж не могла признатися йому, що виношу поночі харчі для дітей старого Лейби і кладу їх за городами в кущах. Вони, як гонені звіри, ховаються перед оком людей і живуть по норах у лісі. Але я інакше не можу. Хай Бог хоронить нас і заступає!

27. 6. 1941.

Сподівана і така нагла війна з большевиками. «Б'ються за наше». - сказав Василь і правду сказав. А ми повні сподівань і сумніву . . . Ліда ходить зажурена, бо Михайло пішов, а мені чомусь легше стало. Увесь час боролася з Михайлом за Ліду і знемоглася. Це страшна борня - без крові і без слів, тиха, виснажуюча. Тепер він пішов підіймати народ. Нехай! . . . Може забуде і залишить мені Ліду. . . . Лише що з Мироном? Чи й він пішов? . . . Ні, ні! Цього він не міг зробити . . .

6. 7. 1941.

У мене сьогодні дорогі гості: Невістка з унуком. Мирон таки пішов. Що відорвало його від найдорожчих? . . .

- Він мусів піти, мамо, - каже мені Зоренька.

- І ти мені це кажеш. Зоренько, ти? . . . Замість прикувати його до себе, пліщем обвитися довкола нього - ти дозволила покинути тебе й сина?

- Я не могла його не пустити, - скаржитися Зоренька, а її очі такі вогні - вогні.

Яка сила полонила тих людей, що йдуть між двома потугами голіруч Україну будувати? Сини, сини! Ваші батьки бодай ще зброю мали, а ви голіруч. І жаль, і досада . . .

. . . Юрчик, мій унук, грається в садочку і байдуже йому, що батько покинув його і пішов. Василь наставляє йому свої вуса і рече з дитиною, мов би їх лише двос було на всьому світі, а кругом них лише сонце та квіти. Невже ж не відчуває він цього трагізму? Чи аж так відмінна душа чоловіків від жіночої? . . . Твердіші і задивлені у свої думки, що заслонюють їм світ довкола. Самолюби! Їм вистачає власна жага, особисті задуми. Їх доценту полонить їхня праця, а коли вже самі не можуть її продовжувати, тоді засліплює їх радість, що знайшли наслідників; байдуже, що це власний син, байдуже, що цей син покинув жінку і дитину на незнане і страшне.

І що ж мені лишається? Жалітися? . . . Дорікати? . . . Поглиблювати своїми жалями і докорами притаювану журбу невістки? . . . Не довело б це до нічого путнього. Треба здавити своє серце, заглушити власну тривогу і потішати тих, кому незвична ще душа кривавить від свіжих ран.

11. 8. 1941.

Мені дивно, що я не плачу, не кидаюся, як зранена звірина, і не тривожу своїм лементом голубого спокою неба. Мені дивно, що це небо так байдуже дивиться безчисленними очима мерехтливих зірок і нічого не говорить . . . Небо незрушимо, як вічність, земля приникла і ледве дише від смертельних ран, а я, як заворожена, чекаю на щораз гірше, щораз страшніше. І немає способу втекти, і немає сили відвернути його від себе.

Я сиджу, перевертаю пожовклі листки свого записника і перечитую, не знаючи що і пощо. Нащо я записую ці жовті листки, для кого сповідаюся? . . . Я плету свій терновий вінок і не буде кому його зняти з моєї побілілої голови, не буде, навіть, кому положити холодну долоню на м'яке розпечене чоло і злагіднити його снагу.

Мирона заарештували німці. Михась утік їм з - під рук і приїс нам що вістку. Я не маю вже сили молитися, бо моя замучена душа припала до землі і я боюся дивитися на небо. Воно таке байдуже, таке порожне, як очі сліпого.

Страшно мені і болісно.

Коли Мирона арештували поляки, я вірила, що він ще вернеться; я знала, що викуплю його. А тепер моя віра покинула мене. Я лишилася сама без віри і мені тяжко, Боже, як тяжко!

... Як повідомити про це невістку? Василь лежить побитий німцями зате, що дав хліба в'язням, які працюють на будівництві дороги, а я сама не поїду. Ліда ховається від вивозу до Німеччини на роботи, а батьки - старі і німечні. Батько не встає вже з постелі, а мама виплакує по кутках очі. Я одна, як палець, вештаюся по обійсті і забуваю, для чого я тут сновигаюся. Щойно ревіння худоби і квічання свиней пригадують мені, що вони живі й голодні.

Чоловік обминає мій погляд і цілий день мовчить. Він не скаржиться на свої побої і мені здається, що він таксамо завмер, як і я.

3. 12. 1941.

Я знову була в невістки. Ми з Василем приїхали кіньми і не застали її вдома. Вона побивається по різних урядах та установах, щоб виручити Мирона і все надармо. Його вивезли до Кракова і тримають разом з іншими. Щойно другого дня приїхала Зоренька. Така змучена і бліда, що аж прозора стала. Вона так журиться, що лякаюся за її здоров'я. Я розумію її і вона для мене така рідна стала, як дочка. Коли дивлюся на її тугу, мені здається, що це я - молодію ще і осамітненою - тужу. А тут мені й ніяково, що терпить вона через мого сина.

- Зоренько, - потішала я її, - не плач і не побивайся. Виплачеш свої очі, страшиш здоров'я, сивиною вкриєшся, а він вернеться, як колись його батько, здоровий і застане тебе знеможеною. Не треба цього. Не мудро робиш, що вбиваш себе на порозі майбутнього. Колись згадаєш мої слова: Мирон вернеться, а ти ще нераз заплачеш через нього. Ніхто так не знає, як я, що значить бути жінкою чоловіка, який серце віддав тобі, а душу своїй землі записав. Масш сина, дитино моя, тож жий і заботься за нього,

- О, коли б він вернувся, мамо! Волю плакати через нього, ніж за ним. Але мені здається, що він не прийде вже ніколи, не вернеться.

Вона зовсім зневірена, а я помалу відживаю. Я ствердла і до мене вертається віра. Я щораз глибше переконана, що Мирон перебуде

все і повернуться до своїх. Йому стільки разів уже загрожувала смерть, а він завжди чудом уникав її.

... Зате Юрчик, унук мій золотий, не вгавас. Він прилип до свого діда і до коней, а бабога не випускає з рук. У Василя, коли бавиться з унуком, сміються очі і він сміється. Щасливий він, що може, хоч на мить, забутись. Старий уже, а біля внука, як дитина...

Третього дня вранці ми прощалися, а я до Зореньки:

- Покинь, дитино, місто, приїдь до нас. Відпочинеш у селі і віджиєш. Долі не переробиш, журби не переплачеш.

Але Зоренька дякувала за запрошення і говорила:

- Ні, мамо, немає для мене відпочинку, поки Мирон карається. Я все робитиму, щоб лише його вирвати.

І так ми розсталися.

2. 7. 1942.

Цей тиждень був страшний. У понеділок вимордував хтось цілу родину вчителя. Самого його знайдено пробитого кулями, його жінка померла від ножових ран, а шестилітнього сина вбито ударом у голову в сінях. Хотіло, видно, біднятко втекти і не вдалося. Приїхала поліція, пошварготала і, наказавши закопати трупи, відїхала. Село загомоніло і притихло. Немає права, ні охорони.

Вечером прийшов Михайло. Його тепер можна лише по ночах бачити і я боюся за нього, коли приходять. А він сміється і гладить дуло здорового пістолета.

- Не бійтеся, ми знаємо, коли можна прийти.

- А скільки ж вас, що кажеш «ми»? - питаюся я.

- Нас уже досить, матусю. - Він уперто називав мене матусею і я вже освоїлася з тим. Здається - так і має бути.

- Вас досить, - сказала я з докором, - а дозволили знищити вчителя з родиною.

- Так, матусю, не доглянули. Та тепер уже не буде цього, хоч трудно встерегтися від близького ворога...

- А хіба ж ти знаєш, хто доконав цього? - питала я.

- Сусіди, - сказав Михайло.

- Невже ж їхнє засліплення і ненависть до нас не має меж?

- Не має, матусю. Починають знову гуляти. Зслабі перед німцями, то вибрали собі нас. Та вони ще пожалують! - грозив Михась. Кодись я стала б його відмовляти від кровопролиття, а тепер мовчу, бо боюся ще гелосно сказати те, що думаю...

Польські банди розгулялися. Немає дня, щоб по селах та містечках не вбили когось підступом і невинно. Я не можу думкою збагнути чому? - Завіщо? . . . Сусіди, що стільки літ побіч себе прожили, тепер чигають на себе, як люті звіри. Перемішав Бог розум у людей,

У нас ще більш - менш спокійно, лише одні на одних поглядають недовіжливо. А мені чомусь зовсім не лячно. Що буде всім, то й мені, то й моїй родині.

Коли тепер приходять Михась, я спокійна. Він такий мужній став та розсудний. Пильнує спокою околиці разом із своїми хлопцями, які всюди є й ніде їх не видно.

- Мирона бракує нам, - сказав колись до мене.

Я, звисивши голову, мовчала.

- Голови нам хибує, - говорив далі Михась, ніби сам до себе.

- Сили нам бракує, - сказала я, як відгомін його думок.

- Сила в нас є, матусю, та вона припала до землі і сама себе не чує. О, коли б з'явився хтось, хто б збудив її, хто зумів би нею орудувати! - пристрасно мовив Михась. Він так безмірно вірить у цю нашу силу, що спить приголомшена, припавши до землі.

. . . Тепер я весь час роздумую над тим, де заховане щастя людини. Як дійти до нього, якими дорогами? Як зловити його і прикріпити до себе? . . . Відчуваю, що я зблудила. В мені наростає бунт проти самої себе, але я ще нічого не знаю . . . Де правда в житті людини, а де її щастя? . . .

Фронт знову щораз наближається до нас, а з ним новий неспокій, новий страх. Чому кожний, хто приходять до нас, приходять з вогнем і з мечем? Ми, навіть, не можемо потішати себе перемогою нашого приятеля, бо його не маємо. Самі вороги - і ті, що були, і ті, що є, і ті, що наближаються . . .

. . . Зоренька рішена виїхати туди, де карається Мирон - у ті сторони. Нічого не помогли її заходи і Мирон уже більше року в новітнім пеклі. Я слухаю і не вірю, що там такі страхотні чинять над людьми. Не вірю не тому лише, що не хочу допустити до себе думки про муки Мирона в німецькім концтаборі, а через те, що це поза межами моєї віри. Коли б це правда, то пощо сотворив Ти, Боже, людину? . . .

Я відмовляла Зореньку від виїзду.

- Не їдь, дитино, зі своєї землі, - говорила я. - Краще на своїм згарищі, ніж у чужих світлицях.

Та в Зореньки свої думки.

- Ні, мамо, - сказала до мене, - я не тому, щоб утікти. Я боюся, щоб нас з Мироном не розділили новими кордонами, щоб не розлучили навіки.

І її правда. Вона молода і перед нею ще ціле життя.

18. 11. 1943.

У нас війна. Війна сусіда проти сусіда, села проти села, закутого проти закутого. Горять села сусідніх парохій, а люди сотнями гинуть у жорстоких муках від рук озвірілих ворогів. Я не хотіла вірити, що в нинішній час людина може кидати в огонь пожеж безпомічні немовлята та безсердечно знущатися і закатовувати беззахисних жінок та старців. Та тепер уже вірю, бо бачила. Бачила звуглені діти і жакливо закатовані жінки.

У нашій парохії немає ще, покищо, такого безголов'я. Наш парох і польський ксьондз вирішили на спільній нараді, що не допустять до кровопролиття. Вони скликали по довколишніх селах сходи та впливали на втихомирення настроїв. Люди зустрічали їхні заходи з великою полегшою і це принесло успокоєння. Та чи довго цей спокій триватиме? По околиці вештаються різні люди і я боюся, що «війну» зроблять нам не місцеві, а зайди.

Чоловік закопує тайком наше майно, а я готую й пакую найпотрібніші речі, щоб, як прийдеться, не втікати босоніж... При перебиранні одягу, я натрапила на сходжені речі нашого небіжчика батька. Який же він щасливий, що не дожив до цих жакливих днів!

2. 2. 1944.

Сиджу на погорілиці в землянці, а кругом пустарище, засипане снігом. З нашого села залишилися дві хати.

Почалося з того, що зараз після відбуття миролюбних нарад, влетіло до села Гестапо й арештувало вісім свідомих наших людей. Цього ж дня ввечері прибіг до Василя задиханий Михась і обидва про щось говорили. Спочатку було мені це байдуже, та згодом скортіло знати.

- Нащо тобі, Маріє? - сказав чоловік. Та його вигляд тривожив мене. Я не поступала. Тоді Василь пояснив, що Михась довідався через кого арештовано наших людей. На них мали донести люди з польського середовища. Я обрушилася:

- То неправда, Василю!

Михась почув себе враженим і рішуче заявив:

- Це гола правда і так певна, як я тут стою.
- Яку ж би вони мали в тому ціль? - сумнівалася я далі.
- Ще не знаю, - сказав Михайло. - Догадуюсь, що таким способом хочуть нас обезголовити.

- То чому не донесли на тебе і твоїх товаришів? - збивала я далі здогад Михася.

- Бо не знають, де нас шукати, - відповів.

Я таки ще сумнівалася, але вже недовго.

Другого дня ввечорі пролунали постріли від сторони костела. Щастя, що всі ми були вдома. Чоловік вибіг на вулицю і зараз же вернувся.

- Маріс, готов з Лідою та з мамою клунки, я запрягатиму коні, - сказав і в двері.

- Що сталося, Василю?

- Польські банди напали на село. Не гаймо часу, потім довідаєшся і він вибіг з хати.

Постріли ставали щораз частіші і перепліталися з криком і зойками мордованих. Коли ми сідали на віз, Василь повипускав на городи худобу та свині і ми пустилися через загумінки до села Г... З правого боку від церкви заграв скоростріл і пролунали постріли з рушниць.

- Пропали ми! - сказала я.

Чоловік обернувся до нас: «Не бійтеся, це Міша зі своїми хлопцями». - В ту ж мить перебігли попри нас три місцеві римо-католики з крісами. Я не знаю, чи не мали ще чим до нас стріляти, чи не завважили нас. За селом ми зустріли вже цілу валку втікачів. Хто підводою, а хто пішки. Всі перелякані - втікали куди очі несуть. Наша підвода підскакувала на вибоях. Мама голосно молилася, а Ліда, притулившись до мене, тремтіла усім тілом.

В селі Г... переполох. Пожежа в нашому селі розрослася і кидала свій кривавий відблиск. Василь заїхав на подвір'я наших кривих, а сам метнувся на вулицю.

- Пильнуй, щоб коні не розпряглися! - крикнув до мене на ходу.

Та я не слухала. Як заворожена, пішла за ним. Він влетів між гурт хлопців і старших, що стояли, не знаючи, що почати: втікати й собі, чи йти на допомогу.

- Хлопці! е у вас зброя? - крикнув чоловік.

- Є, дядьку! - відповіли йому хором.

- Так чого ж ви стоїте, непотріби? Миттю скликати всіх, хто має зброю і на підмогу. В селі залишилися наші хлопці. Якщо не допоможемо їм - погинуть!

Я стояла оподалік мовчки. Як це не дивно, але мені й на думку не прийшло здержувати його.

«Так має бути, так має бути . . .» - повторяла я собі в думці.

Зібрався гурт людей, а декотрі ще добігали. Василь вирвав одному рушницю з рук і крикнув: «За мною!» Вони зникли на закруті за будинками, а я стояла, як укопана. Не знаю, як довго я стояла, задивлена в криваву луну, заслухана в далекий гамір та в вибухи боротьби. Попри мене бігли перелякані жінки, діти, тарахкотили вози . . . Я очуяла, коли почула за собою стонігий тупіт людей, які надходили з другого кінця села. Жінки розбіглися і заховалися за вуглами, а я стояла, як з каменя, і дивилася. На закруті вулиці появилися перші тіні. За ними щораз більше і більше . . . У відблисках пожежі блистіли сталеві дула зброї.

- Господи, нехай буде воля твоя над нами! Амінь.

- Жінко! - крикнув один з них і підбіг. - Що це за село горить?

Я хотіла сказати, та мій голос застряг у горлі. Приготована на смерть, я поволі верталася до життя. Я ворушила вустами, а вони німі . . .

- Моє село, - вистогнала я.

- Хто підпалив? - питав той же.

- Поляки.

Він звернувся до своїх хлопців: «Ми вчас прийшли». Мені видалося, що їх багато, а всі вони молоді і дебели.

- Де чоловіки з цього села? - звернувся старший між ними до жінок, що виходили з-за хат і сторожко наближалися.

- Пішли на допомогу, а декотрі повтікали в ліс, - сказала одна дівчина.

- А хто знає дорогу навпростець?

Усі стояли і мовчали . . .

- Я поведу вас, - сказала я.

Він глянув на моє біле волосся і завагався.

- Я поведу вас, юначе, - повторила я, - і добре поведу.

- То з Богом! - сказав цей же, і ми рушили.

Я йшла попереду, а біля мене командир відділу. Мовчки через м'які сіножаті, поза горбами колишніх панських ланів, через маленьку річку, а потім знову полем. Командир схопив мене за руку.

- Чому не йдемо просто до села, матусю? - запитав.

- Заведу вас до села з тієї сторони, звідки прийшли поляки, - сказала я.

- Добре, - притакнув командир.

Я ніколи не думала, що зможу зробити такий марш. Ми не йшли,

а летіли. Сильний вітер, що постав через пожежу, зірвав у мене з голови хустину і розшаргав мій білий волос. У мене земля втікала з - під ніг, а в голові лиш одна думка: швидше, швидше! . . . Нарешті, ми добігли до західньої сторони села. На коротку команду, хлопці розсіпалися довгим ланцюгом, а тоді командир до мене:

- Пані - матко, ви можете вертатися. Дякую вам.

За хвилину вони вже були в селі і з грімким окликом відкрили вогонь.

Я не вернулася, бо раптом почула в собі ніколи незнане хвилювання. Навіть не знаю, як його назвати. Якесь почуття жаги, жадова помсти, запалу і непереможного пориву вперед, туди, де крики, боротьба і клекотня рушниць. Коли такі хвилювання опановують вояцтво, я не дивуюся, що воно перемагає.

І я пустилася за ними в село . . .

Сьогодні не пригадую собі, як я йшла. Довго це було, чи коротко? Куди втікали польські напасники і яка була ця остання розправа тієї ночі. Знаю лише, що виминала я обняті пожежею полоси і опритомніла на сходах церкви, а надо мною поранений Михась і гурт озброєних хлопців. Щойно тоді моя сила покинула мене. Я заллялася слізми і ридала, ридала, ридала . . . Михась старався підняти мене здоровою рукою і заспокоїти, але дарма. Мені хотілося до дна виплакати тим неутішеним плачем, що разом з потоками сліз забирає з собою весь намул душі, всі скорби і всі гріхи . . . Виплакавшись, мені стало так, немов би тількищо на світ народилася. Все, чого я перед тим не розуміла, мені стало ясне, чого я боялася, здалося приманливе, а від чого оберегалася, показалося мені необхідним і єдиним.

Я зрозуміла Василя, коли він покидав мене і діти, коли Мирон ішов на нерівну і скриту боротьбу і коли кидав свою жінку й сина. Я усією душею відчула цю непереможну силу тих усіх, що від віків ішли, майже голіруч, за свою землю, за віру і за свою правду.

Коли Василь проводив мене до неспаленої хати (а тоді ще залишилося неспаленим майже пів села), він запитав мене схвильованим голосом: «Як ти могла зважитися на таке, Маріє?»

У його голосі було все, що в людині є найкраще і найрадісніше. І страх за близьку нам людину, і докір, і гордість, а над усе ця рідна теплота з'єднання двох душ. Я закинула йому руки на шию, як колись ще - в молодості, і промовила: «Я так пізно зважилася, Василю, так пізно!» . . .

Вранці ховали. Тридцять вісім свіжих могил вирости на прадідівській освяченій землі. Головно старці, жінки і діти . . .

А тоді прийшли до мене Ліда й Михась. Він з перев'язаною рукою і буйним поглядом, а вона всміхнена й тиха.

І я благословила . . .

- Мамо, - сказала Ліда, - коли б я знала, що Мирон повернеться, ми почекали б з вінчанням на нього.

Ії радість пропала, а очі зайшли сльозою.

. . . І так я зреклася другої й останньої дитини.

А потім знову свіжі хрести і знову . . . Дні відзначаємо хрестами, а ночі безсонням. В останньому часі від німців . . . Я з Лідою провадила під руку матір, а чоловік з Михайлом між хлопцями охороняли втечу людей до лісу. Але села не оборонили.

Тепер ми в «дикому полі», у власній «республіці». Лиш обсмалені димарі прокльоном сторчать на білому пустарищі зими. Кожний причаївся під землею, ніби усією душею й тілом вріс у неї, ніби вона, пажерлива, всмоктала все в себе, придавила до свого твердого дона, і гуде - грізно гуде, як зацькована ведмедиця над своїми щенятами.

А я думаю і думкам своїм не вірю. Невже це я, неville це мої думки? . . . Де ж ділася моя боязнь і роздвоєність? Чому в щоденній і щохвилинній настороженості я така спокійна і впевнена, що так має і мусить бути? . . .

Мені здавалося, що коли зречуся своїх дітей - втрачу все і залишуся сама і непотрібна. А тим часом у мене так багато тепер дітей! Усі вони приходять до мене усміхнені, а з їхніх затвердлених облич світить юність і теплота нової весни. Коли прощаються зі мною, я відчуваю їхню притаювану любов до мене, але самі вони ніколи не догадуються, скільки почувань залишають після себе їх прості слова.

Між ними один, що приятелював з Мироном ще за студентських часів. Він командиром. Коли приходить, мені здається, що з ним і частина Мирона. Він уміє завжди звернути розмову на Мирона, бо знає чим живе материнське серце.

- Не журіться, матусю, - кінчає завжди, - він і це перебуде. Ми твердий народ і над усе хочемо жити.

Я перечитую своє життя і мені зовсім не дивно, що я вже біла - біла. Скільки разів я боролася сама з собою? . . .

«Чи може людина бути щасливою серед моря сліз, нужди і пониження своїх братів?» - читаю слова Мирона з останньої нашої розмови.

Який же ти, сину, мудрий був у чистоті своєї любови! . . .

Нічого не прошу в Бога, лише щоб дозволив мені побачити ще тебе і сказати: «Миросю, я так шкодувала, що ми розійшлися з жалем одне до одного! Але я знову з тобою - на віки.»

Сьогодні я вірю, що він вернеться. І коли не дочекаю його бачити, то хай ця сповідь на пожовклих сторінках виправдає мене.

... - Не покинемо, матусю, землі своєї і доостанку боронитимемо її й себе на ній від усіх ворогів, - сказав до мене командир.

- Хай нам Бог допоможе! - сказала я.

- Коли згину, матінко, передайте Миронові мій останній привіт.

- Ще не пора тобі, сину, про смерть думати, - говорила я. - Тобі ще довго жити і боронити нас від напасників.

І він пішов до своїх хлопців.

... На обрях залягли нові хмари і погрожують новою бурею ...

Мюнхен, 1947.

З ЛИСТІВ СИЛЬНОЇ ЛЮДИНИ.

Трієстр, 30. 3. 1939.

«... Коли не хочеш псувати мені доброго настрою, то, будь ласка, не пиши про жодні ідеї. Я не можу спокійно слухати, ані читати, коли хтось говорить або пише про ідейність, про підоблачні вартості, про абстракції. Так є, про абстракції! Ненавиджу цього і мене огортає бішена злість, коли почую слово «ідея». Все, що має смак не-реальности, що змушує мене відриватися від нашої матері землі, з її прекрасним улаштуванням для сильних людей - все це наповнює мою «утробу» жовчю і я трачу на кілька днів охоту до їди.

«Тому я завжди виходжу на час проповіді з церкви і не переносю політичних промов ані патріотичних віршів. Коли чую, що якийсь сценічний твір має «глибоку ідею» - будь певний, що на цю виставу я не піду. І через те саме не люблю, заторкненого тобою, Шекспіра, і не знаю його як слід, бо він нудить мене і злить. Єдиний його твір, який знаю наскрізь - це «Сон літньої ночі». Правда, мене переконували, що і тут є своя ідея, але ця «ідея» не дратує мене, бо я її буквально не закріплюю. Я сміюся і розважаюся, і це вистачає. Друга книжка, що її залюбки читаю в час численних подорожей - це «Добрий вояк Швейк». «Ідея» цього твору мене також не бентежить. І я вірю, що мій підхід до тих справ - єдино правильний. Бо скажи, будь ласка, що це ідея і пощо вона? Або пощо так звана ідейна література? ... Формально брехня для туманення сильних, практичних і повністю життєвих людей. Щоб лише відірвати від землі тих, хто глибоко і здорово вріс в неї, і таким чином зробити більше місця для тих, що сохнуть на її поверхні, бо не вміють пустити більше коріння. Це оранжерія для марнотратників хліба і благ цього світу!

«Або так звана ідейна література. Для чого це? Щоб направити світ і людей? - Брехня, бо чим більше цей світ направляють, тим шораз він гірший. І я певний, що доведуть цей прекрасний світ до нехибної катастрофи. Література повинна нас розважати. Так! - бавити. Відривати від цього утяжливого думання, що його нам уже само життя накидає.

«Деякі люди вірять, що «ближній» може допомогти тому, який не вміє сам собі поради. Це доводить мене до злобного сміху, бо це очевидний абсурд. Ти лише подумай! Таких людей, що вміють цупко зловити життя за гриву, не більше десяти відсотків. Ці одиниці є мотором людства. Вони дають ініціативу, вони переводять у життя свої плодоносні наміри, вони організують продукцію і вони творять варстату праці та джерела сякого-такого прожитку для цієї другої, дев'ятьдесятивідсоткової частини людства, яка без них, так чи так, була б лише стадом безпомічних баранів. Очевидно, що і життя, і майно тих десяти відсотків є тріскою в оці для інших, навіть коли б ті ділилися з тими іншими пів-напів. І уяви собі, що одного фатального дня ті творчі одиниці віддають своїм «ближнім» усе своє майно і всі свої набутки та зрівнюються з усіма «братами й сестрами у Возі». Що тоді? . . .

«Я ручаюся, що до вечора ще цього самого дня все це майно було б з'їдене, набутки культури порозбивані дітьми з вулиці, які в найгарніших посудинах переносили б пісок при забаві, а найклясичніші колони святинь підпирали б дах хліва нашого хлопа. Найвеличавіші храми перемінено б на стайні і нічлігові доми для бездомних волоцюг, а з музеїв пороблено б склади для клоччя і старих ганчірок, до перерібки на цайг і флянелю для нашої землячки.

«Багатотомові бібліотеки перетворилися б на склади добрепідпального матеріялу, що, зрештою, було б добре заслуженою нагородою для усіх тих ідей, які сьогодні - Богу дякувати - спочивають у грубезних томах на запорощених полицях тих «ідейних архівів».

«Це був би поворот до тих часів, коли ще світ не був повністю сотворений.»

«Тому я завжди був і буду проти всяких соціальних революцій. Бо і що ж це так звана соціальна революція? Нічого іншого, як кінець старої еліти, а початок нової аристократії. Початок аристократії грубої, брутальної, голої і голодної, що свій ріст спирає не на власних заслугах і вартостях, а на силі сліпої розагітованої маси, яка виносить цю нову «аристократію» на своїм хребті до головокружної височини, щоб зараз завтра стати предметом наруги і джерелом визиску для свіжих і тимбільше ненаситних панів.

«І чи ж варто аж так далеко вертатися, щоб знову йти тим самим шляхом, але остільки важчим, що забарикадованим у безчисленних місцях руїнами старих будівель? . . .»

«Стільки про заторкнуті тобою ідеї. Будь такий добрий і не муч мене ніякими ідеями, а себе не дури невловимими речами, що як блудні вогники, ведуть людину на край пропасти.»

«В найближчі дні їду до Риму. Туди й посилаю наступного листа. Хочу трохи відпочити і дещо відорватися від щоденної праці та від навалу поладжених і неполаджених інтересів.

«Здоровлю Тебе щиро і остаюся з правдивою пошаною
відданий Тобі, Твій приятель.

«P. S. . . . Уціловання ручок для Твоєї Добродійки і привіт для Дітей». -

Рим, 26. 4. 1939.

«Любий Приятелю!

«Як невимовно розкішно купатися тут у теплих, майже гарячих, проміннях італійського сонця і бачити над собою лазурне небо, будучи свідомим того, що там у нас, вередує світом розхрістана і заболочена провесна! Я щойно тепер зрозумів, чому якраз тут виросла і віками тривала «республіка романа», яка, не зважаючи на всякі ідеї розегзальтованої Греції, цупко трималася цієї гарної землі і своєї непорушної «раціо».

«Цілими днями волочуся по старовинних форумах, насолоджуюся рештками колись пишних будівель і захоплююся клясичною красою.

«Переконаюся, що шалено люблю архітектуру, але архітектуру клясичну. Ця божеська симетрія між довжиною, шириною і висотою кожного архітектонічного твору, ця зв'язність з підбудовою, цей спокій у формі і безпретенсійність - все це тримається пупко землі, якби виросло з неї. Тут ніщо не втікає від свого ґрунту, бо думкою творців цих божественних будівель не було втекти туди ген - у підзвіздя, лише прикрасити пишне і реальне місце свого осідку. Все доцільне і по законах природи: що з землі вийшло, землі належить.

«Навіть і боги - ці безсмертні істоти, що приймали жертви і мстилися за свої образи, - навіть і вони перебували на землі разом із людьми. А людині й на думку не впало відорвати їх від землі і примістити десь там, де ніхто не був і не бачив.

«І ніхто навіть не додумався бунтуватися проти цього найприроднішого закону землі, що є і мусять бути - і боги, і володарі, і патріції, і плебеї, і невольники. Тоді були ще сильні люди, що мали відвагу бути великими, а інші мали настільки розуму, що корилися і спокійно залишалися на тих місцях, де їх закон природи поставив. Прекрасні це були часи, коли так званою ідеєю чоловіка був закон природи, закон землі.

«Вчора вернувся я до свого готелю і, сівши на тапчані, переживав ще раз усе те, що бачив. Від моїх думок відірвав мене легкий стукіт до дверей . . .

«До кімнати ввійшли дві монахині. Смиренно прошепотіли християнський привіт, і одна з них висока і худа, з чорними, як два онікси, очима, почала говорити:

- Достойний пане, може б ви склали вашу щедру лепту на миле Богові діло допомоги ближнім вашим і милосердям своїм заслужили собі ласку і благословення Господа нашого, Ісуса Христа? -

«Ти знаєш, як я не люблю подібної жебранини, але я спокійно сказав:

- А для кого і на що ви збираєте, достойні сестри?

- Для найбільш бідних нашого міста, - каже мені ця ж висока. - Це велика ідея нашого чину, достойний пане.

«Я зморщив чоло і насили здержався, щоб не дати їй відчутти, як вона тим необачним словом зіпсула мій клясичний настрій. Я запитав далі: А що це ви хочете зробити для тих найбільш бідних?

- Все це піде на будову захисту для старців і дітей - сиріт, достойний пане. -

«Ця відповідь дещо заспокоїла мене. Бодай якийсь дім виросте», - подумав я собі і вручив сестрам двадцять лір.

- Тільки дайте цю будову в руки доброго архітекта, щоб дім цей, будучи захистом для найбільш бідних, був і окрасою вашого святого міста, - сказав я їм на прощання. Вони подякували і пішли.

«Вачиш, Любий Друже, як ця нестравна мода на слово «ідея» пробиває собі дорогу до найбільш консервативних кіл людського середовища? . . . Ше трохи і я перестану з людьми говорити, зо страху, щоб не зіпсути собі настрою» . . .

Рим, 8. 5. 1939.

Достойний Друже!

«Я дуже вдячний за Твій щирий лист. Називаєш мене всіми найбільш згідливими словами з людського словника, але я все таки вдячний Тобі, що Ти ніразу не вжив слова «ідея». Хай я буду егоїстом, себаритом, передпотоповим мамутом і чим лише хочеш, але я завжди переконувався, що в житті я маю рацію. Зрештою, я такий, яким мене Бог сотворив, байдуже, чи це комусь подобається, чи ні. На це не пораджу.

«Питаєшся, коли вертаюся додому, щоб міг Ти, приїхавши до мене, перевести найбільшу баталію в Твоєму житті і доказати, що я най-

жахливіша людина під сонцем? Думаю, що Твій труд буде безхосенним, хоч, знаючи Тебе, не сумніваюся, що цю славу битву переведеш. Цієї приємности, очевидно, не можу я Тобі заборонити, але будеш мусіти ще трохи почекати. В останніх днях я почуваю себе недобре. Ходжу до лікаря, хоч не дуже йому вірю. Ти знаєш мого наставлення до лікарів. Вони, майже всі, мають переконання, що хворі для них, а не навпаки. Добрий Бог зсилає на людей хвороби, щоб лікар мав з когось жити. І так підходять вони до хворих.

«Та це ще не найгірше. Багато гіршим являється факт, що медицина взагалі існує на світі, а дурні радіють, коли вона робить наукові досягнення. Ти не думай, що я здурів. Ось послухай!

«Сидів я вчора в ждальні мого лікаря. Передо мною велика черга: діти, жінки і старці. Я побіжно переглянув ілюстрації журналів, що лежали на округлім столику і, не маючи що робити, приглядався до пацієнтів, головню до кволик, недорозвинених та уломних дітей. Приглядаючись, що так скажу, до рештків людського колективу, прийшов я до заключення, що медицина на дальшу мету - це найголовніша причина звородніння людства. Так є! - медицина веде нас, людей, до фізичної, а вслід за тим і до духової дегенерації. Коли вона була ще в пеленках і лише джерелом прибутку для знахорів і чародіїв, її роля не була грізна. Щонайвище була страшною для покоління даного часу, бо передчасно заганяла людей до гробу. Сьогодні вона працює на користь нинішніх хирляків, але на шкоду майбутніх поколінь. Логіка моїх розважань проста і мене дивує, що на це відкриття я не впав ніколи перед тим. Ось слухай:

«Сьогодні родяться на світі мільйони людей слабих, хворих і нездібних до самостійного удержання себе при житті. Медицина підтримує тих хирляків штучно і вони, завдяки цій піддержці, виростають на дорослих людей, не перестаючи бути «послідом» людства. Приходять війни (а вони ніколи не зникнуть) і на фронтах гинуть та калічують найсильніші, фізично найздоровіші одиниці - за свої батьківщини, за т. зв. ближніх.

Кволий же послід не здібний носити зброю і залишається вдома. Він не наражений на масову смерть, а коли вона йому й загрожує, то відносно дуже мало. Таким чином відношення між медично підтримуваним при житті послідом, а здоровим людським зерном, зростає в некористь для сильних і здорових. Віки будуть іти, війни будуть щораз більше жорстокі і винищувальні, а послід буде зберігатися і буде плодити щораз гірший і гірший послід. Це та сама історія, що з послідом збіжжя і тому наш практичний хлібороб засіває свої лани найздоровішим зерном.

«Для мене це ясне і зрозуміле. Прийде колись час, що найгірший послід «наситить землю», а вина в цьому - лише медицини. Бо коли б не вона, то ці уломні, недорозвинені і кволі «наші ближні» гинули б зараз після народження . . .

Відень, 15. 6. 1939.

« . . . Мій поворот прискіпила міжнародня ситуація. Я свято переконаний, що йде до війни. Війна мусить бути і я злякався, що вона може заскочити мене далеко від дому, а, що найголовніше, від великих можливостей. Я певний, що війна вибухне зараз біля нас і перевалиться через нашу землю своєю першою величавою грозою. Але не випереджуймо фактів.

«На кінець хочу Тобі написати про мою цікаву подорож з Падви до Відня. В купе зустрів я зовсім випадково одного англійця. Бог його знає чим він насправді є, але, побачивши у мене «Швейка» в українським перекладі, заговорив до мене російською мовою.

«Вже з перших його слів я відчув, що він хоче нав'язати зі мною високопарну дискусію, і я згори застерігся, що не люблю говорити про абстрактні речі, як ідеї, поступ, духовна культура і тому подібне. Мій англієць дивився на мене через свої товстезні окуляри вельми здивованими очима.

- Що ви кажете, джентельмене?! Я перший раз зустрічаю чоловіка із східньої Європи, що не любить ідей. Ви ж звичайно полюєте на всякі ідеї, ви їх ловите і безконечно передискутуєте, а передискутувавши, намагастесь в першому захопленні впровадити їх у життя. Вам зовсім байдуже, чи ця ідея підходить до практичного переведення і до ваших питомих обставин, чи ні. Ви в ім'я її готові піти проти людської і Божої природи. А ви кажете, що не любите навіть слова «ідея»? Цікаво, дуже цікаво. Я був би присягнув, що ви один із ловців ідей.

«Можеш собі уявити мій психічний стан!

- Ні, добродію, - сказав я йому, силкуючись на чемність. - Я не з тих. Я з тих, що приїжджають на захід робити інтереси. А щодо ідей, то, будь ласка, не понижуйте Сходу, бо Захід перемолов їх більше і багато більше від Сходу ущасливив нас ними.

«Мій англієць дивився на мене значно поважнішими очима і я бачив, що шукає відповідних слів, щоб відповісти. Вреїтті почав, надумуючись над кожним словом:

- «Так, ви маєте - в певному відношенні - рацію, а саме в перемелюванні та в плодженні ідей. Але є кольосальна різниця між

нами, а вами у застосуванні їх. Бачите, тому, що ті ідеї родяться на нашій ґрунті і серед нас, а ми знаємо з чого вони зродилися, ми не підходимо до них з тою набожністю, що ви. Ми не вважасмо їх заздалегідь за абсолютну правду, що об'явилася нам лише для того, щоб її зараз прищепити в життя. Ні, ми підходимо до всього нового, хоч би воно як великим і не видавалося, дуже обережно і з практичного боку. Ми питаємо що ідею, які здобутки вона нам дає, як вона вміщується між нами і як ми в ній будемо себе почувати. Вона перш за все мусить - так би мовити - здати вступний іспит. Багато ідей, очевидно, не витримує цього іспиту, хоч дуже часто вони набирають великого розголосу, а то й слави. Між тими ідеями, признаю, є і такі, що, об'єктивно беручи, справді великі, але що ж, коли вони нам не дають цього, що нам, якраз нам, потрібне. Ба, в багатьох випадках - нам негодне. Такі ідеї залишаються у нас завжди лише академічними ідеями, себто предметом чисто академічних дискусій.

«Такого пояснення я не сподівався і воно, мушу признати, зробило на мене досить присмне враження.

«Я чув у тому подих землі і побачив, що ідеї можна змусити ходити по битих дорогах. Але я не хотів йому показати, що його мова мені подобається. Крім того в мені збудився патріотизм Сходу. Інакше цього не можу назвати. Я відповів:

- З того, що ви сказали, виходить, - і з тим ви мусите погодитися - що людина Сходу більше одверта, щира і не така вирахована, як західня. Вона більше, так би мовити, лицарська, хоч може й більше наївна.

«Англієць усміхнувся:

- «Ви знаєте, для прикладу, англійську та російську літератури?

«Я знову зморщився.

- Богу дякувати, дуже мало. Стільки, що в школі вчився, щоб не обірвати двійки.

- «Шкода, - сказав мій англієць. - Література, бачите, це досить вірне відзеркалення душі народу і, не пізнавши літератури, ми не можемо сказати, що пізнали нарід. Та я вам хочу з'ясувати основну різницю між вирахованим англійцем, а одвертим і щирим росіянином, як представником східньої людини.

- «Коли ви слідкуєте в англійській літературі за першим ліпшим грубим, брутальним, а навіть хамським персонажем, то в певних драматичних ситуаціях, коли людина мусить показати найелементарнішу основу своєї душі, ви переконаєтеся, що все це хамство і брутальність є лиш осадком життя, обставин і зовнішності. Цей осадок покрив своєю шкаралушкою правдивого джентельмена і закри-

вав його від світу, а світ перед ним аж до цього моменту, коли ситуація примушує вибирати хама, або джентельмена. І ця людина вибирає, у більшості випадків, джентельмена.

- «Коли ж ви читаєте російські романи і повісті, то переконаєтеся, що під покришкою освіченого і елегантного джентельмена сидить грубіян, що тоді, коли він почувасться звільненим від примусу носити цю блискотливу поволоку, він скидає її з себе і показується брутальним, мстивим, а то й звироднілим типом. Ви вибачте мені за щирість, але це не моя вина, що так у вашій літературі показано. Та те, що показано, ніяк не виправдує вашого твердження про лицарскість східньої людини.»

«Мене здивувала ця цікава, на мою думку, аналіза, але я почував себе враженим. Дивно це звучить в моїх устах, але я відчув у собі ще більший приплив східнього патріотизму. Крім того я раптом захотів відгородитися від усякої російщини. Мені тепер самому видається це смішним, бо і що ж мене обходить, що хтось вважає мене росіянином, турком, чи монголом? Та в тій розмові він мене «спантеличив» і я відсахнувся від нашого «старшого брата».

- Вибачте, але я не росіянин, - сказав я моему англійцеві.

«Він здивувався:

- «Ви не росіянин? А хто ж ви будете?»

- Я українець.

- «Українець?»

- Так. Не чули ви про такий народ?»

Він зморщив чоло:

- «Чув, та мені ці справи ніколи не були ясними. Ви ж живете в російській державі? Чи не так?»

- Так. Живемо, як і багато інших народів неросійського походження. -

- «Знаю, але спеціально ви, українці, є лише плем'ям російського народу. Ваше письмо, мова і вірування такі самі.»

«Уяви собі мене старого циніка, коли я почав йому так, як умів, пояснювати, в чому лежить цілковита окремішність українського і російського народів. Мені зараз смішно і я лютий сам на себе, що засугерований тим худим в окулярах джентельменом, я дав себе звести на таку поучаючу лекцію. Він слухав з великим зацікавленням, але я бачив, що слухає він так, як діти казку. Щойно у Відні ми закінчили свою розмову і він обіцяв мені, що коли буде на наших землях, то відвідає найбільше інтересного чоловіка Сходу, який не любить нереальних речей. (Він був настільки делікатний, що не вжив слова «ідей».)

«Можеш собі уявити мою лють на себе, коли я залишився сам! ... Та я справді не знаю, чому Тобі це пишу. Ти напевно будеш мати з цього приводу багато злобної радості, але признайся - це напевно піднесе мою особу в Твоїх очах і Ти подумаш: «Є ще в тій людині іскорка святощів». Щоб, одначе, Ти так не подумав, і щоб не мав цієї злудної радості, я Тобі ще раз заявляю: Приятелю, я свищу на всі цього роду святощі і маю відвагу до того признатися. А того, що було виявом заторкненої амбіції, ніхто не має права брати за ядро мого «Я». Кінчу. До скорого побачення, а покищо прийми вислови справжньої пошани до Тебе і Твоїєї Добродійки.

Ваш приятель.»

Львів, 7. 7. 1939.

«... Вчора я мав нагоду переконатися, може вже у соте, як страшенно бідною є людина, що попала в сіть власних вифантазованих марев. Просто досада огортає чоловіка, коли бачиш, що такий самий і з такої самої глини зліплений чоловік, як і ти, нівечить в очах світу твій «образ і подобиє».

Ти знаєш цього урядничину Центробанку, що мешкає на четвертім поверсі мого дому. Сам Ти свого часу звернув на нього увагу, з причини його соромливої ввічливости. Він завжди, коли зустрічав нас на сходах, ставав під стіною, поки ми не пройшли. Його постать прибирала стриманий і вічно прошакуватий вигляд, а його лице усміхалося збентеженою усмішкою. Він увесь, з шапчиною в руках, здавався просити прощення за своє існування між людьми. Ти завжди тратив добрий настрій, коли його побачив, а я реготався - трохи з нього, а трохи з тебе. Зрештою цей тип людини для мене досить симпатичний і мені здавалося, що цей пан Х. належить якраз до тих, що знають своє місце на землі і мають якраз стільки толку, щоб коритися і залишитися там, де їх поставив закон землі.

«Вчора виходжу з дому і чую, що вгорі ненормальний рух і плач. Я задержався на сходах і підняв голову. За хвилинку появився мій льокатор в супроводі двох поліцаїв і ... скутий. За ними з плачем і риданням - жінка і двоє дітей. Сам він, як в екстазі. Випрямлений, голова догори, що аж підборіддя натягнулося, а хода, як у тріумфатора. Глянув на мене тим поглядом, що вижидас поклонів і, не здригнувши повікою, пройшов мимо, без сліду звичайної приніжености і ввічливости.

«Питаюся у жінки.

- Політична справа, - каже вона мені.

«От і масш! Новий Прометей, що дав себе прикувати за спасіння людства! . . . Коли б божевільний, так це вже хвороба ума, незалежна від волі людини. Коли б це підлота, тоді знаєш, що нічого тобі й одною думкою цікавитись таким типом. Або, коли б ти бачив, що такого нещасливця хтось ошукав чи здурив, то тоді лишається твоїм обов'язком урозуміти його. А в цім випадку ні одно, ані друге, ані третє, а всього потроху. Божевільний лише на однім пункті, бо має ідею - фікс; підлий на другім, бо нівечить усі реальні вартості, дані людині, як сім'я, здоров'я - ну і хоча б фізична сила.

«Обдурений? . . . Але ким? Де є той чорний тип, що запоморочив хиткий розум нещасливця? . . . Його немає. Так, його насправді не знайдеш, бо тим хуліганом була і є ціла система позажиттєвого, позаземного виховання. На цей стан розуму цього звихненого склалися цілі покоління фантастів, утопістів - тих блудних вогнів серед людського здорового і практичного середовища» . . .

Львів, 23. 8. 1939.

Дорогий Приятелю!

«Боюся, що цей лист не дійде до Тебе. Війна може вибухнути кожної хвилини. Ситуація така напружена, що я не виключаю свого радіо ні вдень, ні вночі. Вибач, що не приїду в умовлений час, але я насправду боюся рушитися з дому, навіть на пів дня. У мене багато особистих орудок. Перш за все треба всі папери перетворити в дзвінку монету, а це щораз тяжче. Ціле щастя, що я ніколи не прив'язував ваги й не плекав штучного довір'я до патріотично розмальованих папірців і волів своє майно підраховувати при допомозі ваги, ніж за допомогою абстрактних цифер . . .

Раджу й Тобі переіменити заощаджену готівку на конкретні вартості. Хто його знає, як ця війна почнеться і коли вона скінчиться. Хоч знаючи досить добре Європу, я вивчаю німецьку мову «на перфект». В моїй хаті не почуєш, крім німецької мови, ніякого іншого слова. Всі і все на команду засвоюють собі знання нашої майбутньої мови. Так є! Ти, будь ласка, не обурюйся. Моєю мовою є та, що дає мені можливість поліпшувати моє життя. Ти ж знаєш, що цій справі я не прикладаю жодної чуттєвості. Коли б я вважав потрібним для себе вивчати мову бушменів, я б вивчив її не менше завзято, ніж німецьку.

«Щодо порушеної Тобою справи, я в основі погоджуюся, лише не вірю в її переведення, бо коли «клямат Марс», тоді «сілент музе». На

всякий випадок подаю Тобі свої услів'я. Фінансування розкопів під Галичем переберу на себе лише тоді, коли матиму гарантію, що інвестований мною капітал повернеться мені протягом десяти літ. Про деталі мушу говорити з Тобою особисто. Кажучи щиро, не бачу в цій матерії причини непорозумінь між Твоїми науковими мотивами і моїми купецькими. Але це вимагає докладного обговорення.

«Сьогодні я одержав листа від мого англійця. Пише з Чернівець. Він в останній час дуже цікавиться українцями. Ось його завваги: «... Ви є досить могутня, але нерегульована і нескультивована, під деяким поглядом, ріка. Між Вашими берегами ідеалістів і раціоналістів я не бачу ще ні одного моста... Недостача людей синтези не дозволяє Вами заткати в Вашім кораблі цієї щілини, через яку вдираються все чужі води і не дають Вам втриматися на поверхні хвиль. На мою думку ініціативу в цій справі повинні подати люди практичні Вашого покрою, бо сама ця репаратура вимагає великої практичності, хоч і не може обійтися без великого ідеалізму. (Прошу мені пробачити за вжиття цього ненависного Вам слова, але я не міг підшукати іншого, що вірно віддавало б мою думку...)» -

«Отже я мав би стати цією синтезою в нашому народі! Уявляєш собі щось більш фантастичне? ... Я стою міцно на землі, а головою сягаю зірок! Моє досить масивне тіло витончується і перетворюється в довжелезну нитку, один кінець якої прив'язаний до якогось кореня на землі, а другий закинений на ріжок якоїсь зірки! ... Дякую! На щастя, я надто розумний, щоб не знати, що між небом, а землею шаліють буревії й тайфуни. А крім того я певен, що тягар такої нитки переріс би її видержливість» ...

Краків, 8. 9. 1941.

Любий дорогий Приятелю!

«Я невимовно радію, що, нарешті, знову можу писати до Тебе. Ті, майже, два роки, що нас відгородили від себе, я перевів у цілковитій самотності. Справді, товариство було різне, але я не знайшов ні одного приятеля. Немає, здається мені, на світі другої людини, що була б такою вибачливою до моїх «гріхів», як Ти. Вибач за комплімент, що так дивно звучить у моїх устах, але такого джентельмена, як Ти, що не погоджується ні з одним моїм життєвим заложенням, а одночасно вміє толерувати мою думку і оцінити мою щирість у вислові - я не зустрів ще і напевно ніколи не зустріну ...

«В мені накопичилося багато спостережень і правд, якими хочу далі з Тобою ділитися. Цей короткий час моєї еміграції я не змарнував, як у матеріяльнім, так і в моральнім, або назв'їм його - глибоко науцнім відношенні. Окупація Львова большевиками примусила мене покинути мій дім і всі мої мекки, і Ти, знаючи мене, напевно не здивувався, що я опинився по другій стороні греблі. Це природне й інакше не могло бути.

«Тут я пізнав новий світ, що виріс так ненадійно для всіх нас і став над нами, як непоборне і невідхильне фатум. І я мушу Тобі признатися, що цей світ мене збентежив і збудив пошану. Так, цей світ заїмпонував мені своєю силою, а мою симпатію здобув цілковитим браком усякої нереальности, надземности чи, як хочеш, модної ідейности. Тут ніхто не хоче рятувати людей ні направляти світ, на зразок теплярні для всякої мізероти. Тут люди хочуть жити і вижитися, здобути і використати, а свій шлях - шлях земний - випрямити без жодних солодкавих заковиків і промести від усякого сміття. «Хліб і свобода», очевидно, для сильних і здорових - це гасло тих нових людей. Ясно і виразно - без жодних прикрашень зорями. Думка стала землею, стала хлібом і дістала свою плоть. Світ став чистий, широкий і прямиий, як автострада Берлін - Мюнхен. (Ти не знаєш німецьких автострад? - Шкода!)

«Я сам у зустрічі з тими людьми почув себе дитиною, малим несміливим хлопчаком, що зустрічає свого майстра.

«Наші міражисти дуже часто закривають очі і затикають вуха перед тим усім новим і сильним, а декотрі «кайзершніти» толкують собі необхідностями війни. Вони у своїй стратосферній фантазії хочуть і намагаються допасувати цей новий реальний світ до лінії своїх задушевних бажань, але я бачу і знаю, що вони, міражисти, вже сьогодні стали пережитками і могіканами на своїй землі.

«Сьогодні знаю наших міражистів і знаю гітлеризм. Користуючись бездоганим знанням німецької мови, я знаходив безліч можливостей увійти в тісніший контакт з тими новими людьми і ще раз упевнився в своїх переконаннях, що цвіт папороті росте таки на землі і ті збудуть його, що поконають у собі всі забобони і страх перед власними уявленнями.

«Вибач, що так коротко пишу після довгої розлуки, але мене припікають невідкладні справи. Вже тут відразу роблю заходи, щоб перебрати посілість на всі мої нерухомості, які націоналізовано після моєї втечі зі Львова. Мене наглить мій симпатичний адвокат, що стоїть надо мною, як кат над грішником. Сподіюся, що з початком

жовтня переїду з ріднею до Львова на постійно. Приїдь до мене, або я до Тебе приїду, тоді наговоримося. Покищо здоровлю Тебе щиро і прошу передати Твоїй Добродійці щирий привіт і поздоровлення для дітей.

Ваш приятель.

Краків, 27. 9. 1941.

«Питаєшся, чи мені відомі німецькі наміри супроти нас? Себто кого ти розумієш під словом «нас»? Нас обидвох, чи нас як народу з його усім сміттячком і послідом? . . . Наміри німців супроти народу, мені, щиро кажучи, зовсім байдужі. Я зумів уже, Богу дякувати, стати понад це питання і воно вже мене не доторкає. Сталося це внаслідок мого остаточного переконання, що народові я нічого не винен і не маю супроти нього жадних зобов'язань. Навпаки, він повинен у мене просити пробачення, що я був долею примушений стати членом такого народу, народу фантастів і гельотів. І коли я не маю, або радше не висуюю, своїх претенсій до народу, то це все, що можу і хочу для нього зробити.

«Що ж до нас обидвох, то я переконаний, що люди визначної індивідуальності і сили знайдуть завжди в тому новому світі своє почесне місце. Хоч боюся, що Твоя позареальність в життєвих справах буде стояти на перешкоді вияву Твоїї особовости. Одначе, вірю в Твій розум, який у вирішальних моментах візьме верх над Твою фантазією і пристосується до обставин.

«Тут, на краківським ґрунті, пережив я показову лекцію людської дурноти. Жив тут професор університету З., спеціаліст по хемії. Коли прийшли німці, цей пан дав себе переконати, що його прадіди були кровними німцями, і підписав грамоту повороту на прадідівське лоно. Очевидна комедія, але завдяки цій комедії дістав назад свою лябораторію і відкрив собі навстіж двері до дальшого достатнього життя та повноправности.

«Тиждень тому виявилось, що пан проф. З. дав себе знову затуманити блудним вогникам безсмертного між людьми міражу і переходував у своїй лябораторії вибухові матеріяли для «рідних» саботажників. Що більше: користуючись із власної свободи, мав сам продукувати бомби і міни. Очевидно, кінець був менше фантастичний, зате дуже короткий . . . От Тобі маєш учених ідіотів! . . .

«Дорогий Приятелю!

«Вже бачу Твоє видовжене від здивування обличчя, як ти дивишся на цей лист, писаний німецькою мовою. Та я не бачу причини, чому б я не мав писати цією мовою. Скоріше чи пізніше - всі ми будемо користуватися нею. Я маю відвагу і розум почати перший. Зрештою, маю на це право і . . . обов'язок. Але обличчю це! Мені здається, що я ще нераз буду мати нагоду полемізувати з Тобою на цю тему.

Ти був би добре зробив, коли б свої вислови, як «зазулине яйце», «ренегат» і тому подібне, залишив напізніше. Бо і що ж Ти хочеш цим сказати? Що я зрадник? . . . Що я «суха гіллячка на народнім дереві»? . . . Чекай! А де ж Твоя наукова логіка, де підстава до подібних висновків?

«Я - зрадник. Добре, але кого я зрадив? Народ? . . . А чи ж я будьколи інакше поведився супроти цього народу з часу, коли зумів стати в житті на власні ноги? . . . Чи я щось обіцяв, або щось робив для того народу, а тепер відсахнувся від цієї роботи, а обіцянки відкликав? Нічого подібного! А сам факт, що я вродився українцем, ще до нічого мене не зобов'язує, бо факт цей пройшов понад мою голову і без моєї волі. Тоді, на жаль, я не міг ще вибирати собі місця власних народин, бо коли б міг, я б напевно не вибрав ані цих паршивеньких сторін, ані таких «ближніх». Тепер же, коли я можу вибирати, я й вибираю і вважаю, що маю повне право направити цю неприємну помилку, яку, щодо моєї особи, заподіяла сліпа судьба . . .

Переклад

Львів, 15. 9. 1942.

Приятелю!

«Пишу до Тебе, здається мені, силою призначення, а може й тому, що не маю до кого більше писати. Бо коли і Ти вважаєш мене за негідного своєї відповіді, то хто ж вже, будь ласка, може мати більше зрозуміння для мене? . . . Може я колись ще переборю цю дурну привичку ділитися з кимсь другим своїми думками і переживаннями, але, покищо, я не в силі замкнутися сам у собі. До такої божественної досконалості я ще не дійшов. Тому дозволю собі, не зважаючи на Твою багатомовну мовчанку, час від часу написати до Тебе. Це щось на зразок сповіді. Сповідь перед людиною, яку я, все ж таки,

ціню й поважаю. Мені здається, що коли цінімо і любимо якусь людину, то не за те, що вона в усім до нас подібна, а за те, що вона супроти нас неліцемерно поблажлива.

«І ще одно: коли б я Тебе чимсь особисто образив, тоді, очевидно, я б стримався з писанням, поки б не одержав Твого прощення.

«В своїй пам'яті не знаходжу ні одного випадку, що міг би Тебе чимсь вразити. Я був щирим супроти самого себе і супроти Тебе. Тому вважаю, що маю право до Тебе писати, а Ти - як хочеш. Вірю, однак, що Ти теж закинеш свою холодну відокремленість. Ти ж людина освічена й дуже тонкий психолог. І вже саме тому можу сподіватися від Тебе чогось більше розумного, ніж від власного кам'яничного сторожа.

«Ага, а пропо сторожа. Уяви собі, що я мусів цього уложеного вслужника звільнити з його праці. Простолюддя тратить міри пристойності і відаль поваги. Порох вулиці починає осуджувати позолочені верхи храмів. Ось послухай.

«Два тижні тому зійшов я вниз, щоб дати йому деякі доручення. Перед його дверима я спинився, бо зачув піднесені голоси, щось ніби сварку. Неприсмно входить до середини, коли чуєш, що там «атмосферичне виладовання». З делікатности рішивсь я заждати в коридорі сутерин. Нараз чую, як мій старий в найбільшій унесенні викрикує: «Я тобі не дозволяю задаватись з тим яничаром! Розумієш?! . . . Коли не розумієш від слова, то я тебе буком урозумію!» У відповідь пронеслося заплакане квиління, а потім знову старий: «Ти думаєш, що, коли він син пана С. (мос прізвище), то йому вже все можна? Нема ще так добре, бо, хоч я звичайний підмітач, але запропанцем не був і не буду. Спокій, ані слова!»

«Можеш собі уявити мій душевний стан! Не стукаючи, відхилив я двері і увійшов до кімнати.

- «Може б ви це раз повторили те, що тількищо висловили? - звернувся я до старого. Його жінка заметушилася біля мене, заговорюючи, а мій сторож стоїть, як переловлений на крадіжці, встромивши очі в землю. Гамуючи свій гнів перед простолюддям, я сказав: «- Не хочу, щоб ваша шляхетність понижувалася службою у запроданця та яничара і з сьогоднішнього дня звільняю вас від обов'язків.

«Стара зайшлася від голосіння, заплакана донечка розхилила з дива розмальовані губи, а він, як пробуджений, почав вимахувати руками і кричати мені вслід: «Обійдеться! . . . Та мого роду ганьбити не будете! Досить з вас вашого!» . . .

«І що це? Скажи мені так по щирості, - є це благодать революції? Є це усвідомлення мас? . . . Ні, любий приятелю, це початок кінця,

це катастрофа, до якої Ти сам і Тобі подібні пхають тих невинних
нужденних марнотратців хліба й руйнують їхнє спокійне животіння.
Це бунт проти землі і проти її законів. Це все одно, що закутий в
диби тормосився б, щоб звільнитися з них. Таке звільнення можливе
лише тоді, коли відрубає собі ноги. І що з цього? Так чи так, не
відійде з місця своєї казні, лише стократно збільшить свої терпіння.
Так, як цей старий дурень: пів року тому розстріляли його сина, а
він далі затуманений, «чесний» патріот. От тобі наслідки революцій-
ного підйому мас! . . .

Львів, 6. 8. 1943.

Дорогий Приятелю!

«Нарешті Ти дав себе переконати, що (за Твоїми словами) «краще
мати до діла із щирим себаритом, ніж з фальшивим месією». Це
покривається і з моєю засадою, лише у мене типи змінені: «Легший
до стравлення відвертий противник, ніж фальшивий приятель - од-
нодумець».

«І тому, власне, я не в силі образитися на Тебе за те, як би комусь
здавалося, образливе порівняння мене з себаритом. Не можу гні-
ватися, бо це порівняння напевно щире і безпосередньо вислоvene.
Зрештою, зовсім влучне. Так, я, частково, себарит. Чому б я мав
заперечувати це? Не бачу причини, бо, заперечуючи Твої слова, му-
сів би заперечити й сутєвість власної істоти, хоч я думаю, що влуч-
ність окреслення мене не вичерпується цим одним словом. Признай-
ся, що ляпідарність цієї характеристики впливає в Тебе більше з
уїдливості і злоби, ніж з холодної оцінки. Але це несутнє, як і не-
сутнє для мене Твоє услів'я, що відповідатимеш лише на ті листи,
що будуть писані в українській мові. Цю присемність я можу Тобі
зробити, щоб Ти не думав, що я став патріотом нової - ну, назвім це
обережно - нової культури і свіжого середовища. Ні, це ніколи не
станеться. Мені однаково незрозумілим і осоружним здається всяка
жертва і смерть за «нову Європу», як і за нову безвиглядну Україну.
Це все одно, що хтось пропонував би мені сьогодні обмін мого майна
за копальню золота на Марсі. Хай такі інтереси роблять інші, а
таких є багато більше, ніж би можна було сподіватись. Я знаю це і
бачу, хоч не можу зрозуміти, як ніколи не міг зрозуміти Символу
Віри.

«Такий типовий зразок позареального комерсанта я мав нагоду
бачити минулого тижня. Сидів я в своїм кабінеті, відпочиваючи при

прочитуванні преси. Нараз на вулиці вчинилася стрілянина і метушня. Просто з цікавості глянув я крізь вікно. Із-за рогу бічної вулички вибів якийсь тип, а зараз за ним, у віддалі не більше тридцяти метрів, кілька поліцаїв у ясно-голубих одностроях. Цивіль біг зигзагами серед куль погоні і час від часу відстрілювався при естрих зворотах тіла. Нараз він спіткнувся й упав. У ту ж мить він був знову на ногах, але, не зробивши й одного кроку, знову звалився на землю. «Поранений», - подумав я собі і, признаюся, що мене огорнула чомусь то досада: чому не даним йому було втекти?! - Дурне почуття, бо і що ж це могло мене обходити? Не знав я ні його, ні чому його ловлять.

«Та це ще не кінець. Погоня була вже туж-туж біля нього. Тоді мій незнайомий підніс рішучим рухом пістолю до голови і віддав останній постріл. Фуй! як на сцені, і то в кепській драмі. Тільки, що на сцені герой підводиться і, коли опуститься заслона, закурює цигарку, а цей герой уже не куритиме.

«- Це один із наших міражистів», - подумав я зразу і не помилюся.

«Знаю, що Ти ніколи не погодишся зі мною, але скажи, будь ласка, де тут глузд? Я не можу цього зрозуміти, як люди Твого покорою не бачуть, що коли б усі були такими фантастами, то половина людства мусіла б так покінчити, як цей нещасний утопіст.

Львів, 3. 12. 1943.

«... І ще одно. Вчора прийшли до могого бюро два молоді типи. Вже по вигляді пізнав я, що це люди з «другого світу».

«- Чим можу служити? - питаюся.

«Менший з досить інтелігентним лицем попросив поговорити на самоті. «Будь ласка», - кажу і ми перейшли до могого кабінету. Тоді малий, не заікнувшись, випалив:

«- Ми збираємо оподаткування на визвольний фонд. На вас наложено дві тисячі карбованців.»

«Уяви собі! На мене накладено ані менше, ані більше - лише дві тисячі!

«- А хто ж це мав право накладати на мене податок? - питаю я добродіїв далі.

«- Наш визвольний рух», - паде коротка відповідь.

«А чи питався мене ващ визвольний рух, чи я потребую вашого визволення?» - питаю, ледве опановуючись. - А крім того, від кого і від чого ви хочете мене визволити?» ...

«Мої гості дивилися на мене здивованими очима.

«- Ні, мої панове, я жадного визволення не потребую, бо я особисто ще ніколи не почувався поневоленим, і до розподілу моїх грошей, поки я живу, не дозволю нікому втручатися. Думаю, що ви повинні бути вдоволені навіть з цього, що я резигную з повідомлення компетентних чинників про вашу присутність як і про ваше домагання. До побачення, панове!» . . .

«Отож масш визволення. Передусім визволення від твоїх власних грошей. Потім визволення від твоя власної волі диспонувати своїм майном, а потім прийдуть всякі інші визволення і все це до купи - наслідки патріотичної фантазії людей, що хочуть розбити головою мур. А подруге - звідки чоловік може знати, чи не звичайна це провакація?» . . .

Переклад

Телеграма

Краків, 9. 2. 1944.

«Іду з родиною до Баварії. Там ждатиму кінця війни. Раджу Тобі - зроби так само.»

Твій приятель.

Мюнхен, 7. 3. 1946.

Дорогий Приятелю!

«Я цілком випадково віднаходжу Тебе. Підкреслюю - цілком випадково, бо я й не думав навіть тут за тобою шукати. Знаючи Тебе, я був переконаний, що залишився Ти вмирати на власній землі, щоб лежати на своїм кладовищі побіч дідів і прадідів, стати паствою для наших рідних хробаків, очевидно, для тих найрідніших, що вирости в тій потом і кров'ю скропленій землі, за яку, . . . для якої, . . . по якій, . . . і т. д. і т. д.

«Щойно вчора зустрів я пана П. Слово по слову - довідаюся, що Ти тут. Я аж очі вип'ялив:

- «А це яким способом?» - питаю.

«- В травні 1944 року, - каже мені пан П., - накрили його німці і вивезли до концтабору. Цілий рочок висидів бідняга в голоді та холоді.»

«Що як що, але що і Тебе ця німецька голода запроторила у ка-торжники - це вже треба було бути останнім варваром. Та я, дивлючися з перспективи часу, бачу, що сліпа судьба є дуже часто

мудрішою від великого науковця й ерудита, бо сам Ти по своїй волі не рушився б на цю еміграцію. Лише біда, що, як довідаюся, Твоя рідня залишилася там . . . Біда, очевидно, для Тебе, бо коли б Ти і був там разом з ними, то ні жінка, ні діти не мали б з Тебе потіхи, кіба рідні хробаки . . .

«Але й тут тісно. Нема твердої підстави, дорогий приятелю, в сьогоднішнім житті. Все це провізорія, добра для перелетних птиць, що живляться мухами. Для великих птиць - це рухомі піски. Я, бодай, не бачу довкруги себе ані одної скелі, де міг би чоловік поставити своє нове гніздо. Не бачу покищо жодного діла, що мало б свій певний і розумний кінець. А за мухами літати - то вже краще сидіти, як ведмідь взимку в своїй гаврі і «свати свою власну лапу», до якої колись дещо поприлипало. Зрештою, на мухах учаться діти.

«Що ж коло Тебе, старий Друже? В якій перспективі бачиш для нас Новий Світ? Це був би єдиний для нас усіх рятунок, коли б вже, нарешті, чоловік міг собі переплисти до другого берега атлантийської калабані і там щойно чекати на здійснення Атлантийської Хартії, бо тут немає місця ані для нас, ані для Хартії.

«Ти ж знаєш, що я мушу перш за все вrostи в землю. Без цього у мене ніщо не йде. Вrostи в землю і чути закон землі, закон ніким не гамований, закон сильних і бажуючих. А покищо сиджу і чекаю. Чекаю не як розбита машина, а як на повнім ході авто з наповненим бачком бензини, щоб тільки рогачки, що поперегинали шляхи, піднеслися вгору. Лише не думай, що хочу «на зустріч сонцю золотому» . . . О ні! Я не люблю назад завертати і я не з тих, що будують собі на тих рухомих пісках нові міражі. Лють мене огортає, коли слухаю фантазії русичів. Скільки вже їх доля не біла і з-заду і спереду, а розуму як і не було, так і нема. Та що мені до них? Мені бракує лише зайняття, якоїсь дотепної роботи, хоч би для заповнення часу.

Кінчу. Коли сідав писати, здавалося, що стільки накопичилося різних вражінь і думок, що томи можна б писати, а перебравши все це на холодний розум, виходить, що воно мізерія, пuste колосся, яке вирросло на пісному полі без толку і без хісна.

«Пиши, що і як коло Тебе, що думаєш робити із собою? Здоровлю щиро.

Твій старий друг.

Мюнхен, 17. 12. 1946.

Старий Друже!

«Довго я не відписував Тобі на Твій останній лист, бо боявся, що Ти з мене насмієшся. Пишучи, мусів бути так супроти Тебе, як і

супроти себе, щирим, а не знаючи який оборот візьмуть мої нові справи, я боявся, щоб Ти не подумав, що здав я свої позиції і дав нагоду всяким ідейникам (ще не дивуйся, що вживаю цього слова) відсвяткувати радісний день повороту закам'янілого «грішника» у їхнє лоно. Та сьогодні я вже цього не боюся. Коли терпеливо прочитаеш до кінця, побачиш знову старого пана, що цупко тримається землі, хоч із зір ткає коштовні адамашки. Але до речі.

«Ти знаєш вже з моїх попередніх листів, що я весь час жив на розшуках та «свав власну лапу». Це робило з мене нервову людину, бо час пропадав намарне, а «ведмежа лапа» щораз більше тоншала. Два місяці тому зустрічаю я пана К. Ти знаєш його, а він знає Тебе, бо на мою згадку про Тебе, він за кожним разом кисло морщився. Але це мене не обходить. Отже, коли він мене перший раз побачив, його округленьке обличчя заясніло, як сходяче сонце.

«- Ааа, старий вовче! Видом видати - слихом слухати! Де ж ти пропадав, що я тебе так довго не бачив?»

«Ніколи я ще в своїм житті не пропадав, - кажу йому, - бо все потрапляв туди, куди хотів.»

«- Вірю, вірю, старий розбійнику, та що ти тепер робиш?»

«Нічого. Дивлюся і філософую.

«- Голубе! - схопив мене пан К. за руку. - Прекрасно. Я маю для нас чудесний інтерес. Без інвестицій, без ризику і без небезпеки, що товар попсується, або стратить на попиті. Чудесно!» -

«Що ж це за новий Сезам?» - зацікавився я, захоплений плавкою вимовою пана К.

«- Ідеї!» - випалив мій співбесідник і триумфально підніс палець вгору.

«Напевно уявляєш собі моє лице в той час. Пан К. зареготав.

«- Невинний бахоре, панно, зроджена з білої пінки солодкої сметани! Ти далі думасц, що ідеї літають на вогнистих Пегасах і херувинними руками чешуть білу бороду нашого доброго Бога - Саваофа? . . . Дурнику, сьогодні ідеї ходять вже по землі, обтелепують собі штани вуличною грязюкою, або мчать по гладких автострадах із силою сотки парових коней. Ходімо, я Тобі розкажу» . . .

«І уяви собі - він мене переконав. Я виставив себе на час проби і з великим здивуванням переконався, що мій спільник мав рацію. Сьогодні це єдиний товар, який в довільній кількості можна набути і збути, що не вимагає ніякого вкладу, не підлягає ані миту, ані карі за його посідання, не псується, є легкий до переховання і зовсім непомітний в транспорті . . .

«Зараз я сиджу і дивлюся, як мій товар ходить сам по битих дорогах, вкрадається через найгірші застави, снується по найтемніших завулках, працює для нашої спілки і збирає все подорозі, що душі вологу, а тілу вигоду може дати. Я курю цигарку, а передо мною товпляться покупці . . .

«Ти, старий приятелю, не уявляєш собі, що це за ідеальний товар. Його можеш продавати гуртом чи в розвіс, можеш краяти на метри, важити на грами чи й тонами випускати в оригінальній упаковці і з усіма приписаними бандеролями. Його можеш фарбувати і перефарбовувати без страху, що він втратить свою вартість і свою питому вагу.

Я повний радості і затираю вдоволено руки, бо я зробив собі свого ворога слугою. Я з ідеї зробив товар!! . . .»

Мю., 14. 2. 1947.

ВЕЛИКИЙ ГРІШНИК.

Коли ви людина віруюча і хочете причинитися до спасіння душі хоч одного умершого в гріхах, ви повинні обов'язково піти на північне кладовище нашого міста і бодай коротко помолитися за найбільшого грішника, якого я колинебудь знав. Увійшовши головною брамою, зверніть зразу попід муром вправо і йдіть не довше п'яти хвилин. По лівій руці ви побачите величавий, з чорного мармуру, нагробний пем'ятник з плачучим ангелом, а по правому боці напроти будуть два дерева, одне від одного у віддалі не більше чотирьох метрів. Це буде розточена деревним раком миршава берізка зі зломаним від якогось стрільна вершком ще з часів війни, а друга - це росохатий здоровий клен, що, мов павук, розсівся своїми тінистими галуззями над землею і заслонює сонце всій довколишній рістні. Між цими двома деревами ви помітите невеличкий прямокутний плайок землі, що поріс молоденькою, блідо-зеленою травичкою серед густого та високого пирию і горішини. Це, напевно, нічого гідного вашої уваги, і коли б я вам не сказав, ви і не припускали б, що це місце вічного спочинку великого грішника.

Коли його було поховано, то, як звичайно, це місце відзначалося попелисто-жовтим горбочком, а якась милосерна рука встромила у м'яку землю простий березовий хрестик, без жодного напису й дати.

Та коли наші парохіяни довідалися, що за нерозкаяний душолюб спочиває на місці вічного спочинку їх батьків і прадідів, вирішили домогатися у влади усунення цього грішного небіжчика за мури кладовища. І коли б наша влада присвячувала стільки уваги мертвим що й живим грішникам, то це, напевно, було б сталосся. На щастя, в нашій магістраті сиділи люди досить поступові та вільнодумні і, ствердивши факт, що немає жадної потреби робити секцію тіла, таке домагання наших парохіян відхилили. Це, одначе, ніяк не переконало найбільш релігійних і твердих у чистоті віри з-поміж наших парохіян і вони, не будучи в силі довести до ексгумації, порішили знищити бодай сліди цієї могилки і таким чином викинути з людської пам'яті всяку згадку про цього затвердлого в грісі небіжчика.

Та це вже кінець цієї цікавої історії. Її початок був такий:

Сам я лікар, льокаль моєї ординації міститься в досить зруйнованій під час війни кам'яниці при площі Х. Одного похмурого та слотяного дня впав до моєї приймальні молодий поліцай з білою перев'язкою на рукаві. Він, не зважаючи на те, що у мене сидів уже роздягнений пацієнт, зажадав йти з ним негайно на місце нещасного випадку. Я взяв найпотрібніші інструменти та ліки і ми швидко побігли.

На щастя, це не було далеко. На перехресті вулиць, під розваленим домом, я побачив гурт цікавих людей, а понад ним колибалися зелені шоломи з біло-червоними обручами. Мій поліцист проробив мені в гуртку вільний перехід, і я опинився на місці випадку.

Передо мною лежав на землі лицем догори бідноодягнений чоловік. Руками тримався за черево, а між пальцями рук просякала кров і темною плямою насичувала одяг. Молодий ще, хоч докладного віку не можна було устійнити, бо обличчя було викривлене від болю і зморщене. Він тихо постогнував, і з його уст виривалися тверді й повні досади слова. Це був чужинець і ніхто з присутніх, крім мене, не розбирався в тому, що він говорив.

Я приклякнув перед нещасним і почав відоймати його руки від рани. Але він не давав. Глянувши набіглими кров'ю очима на мене, просичав:

- Облиш! . . . Не треба, і так умру. -

Я усміхнувся.

- Не умреш. Дозволь подивитися і перев'язати.

Він глянув на мене - здивований.

- Хто ти будеш? -

- Лікар, - сказав я, усміхаючись.

- Знаю, але чи ти не з мого краю? -

- Ні, я з цього міста. Перебуваючи в час війни між вами, я навчився по-вашому. Дозволь! - і я знову доторкнувся до його заплямлених кров'ю рук.

- Ні, ні! Не треба! . . . Оуу! . . . - застогнав і відвернув лице. Я бачив, що він втрачає час від часу свідомість, бо з його уст вилітали недоречні слова.

- Що він говорить? - запитав мене один з поліцистів у зелених шоломах.

- Не хоче дозволити перев'язати рану. Каже, що й так умре.

- Нічого, роби своє діло, - холодно процідив поліцист.

Я нагнувся, а він знову дивився на мене вже притомними, хоч повними болю очима.

- Дозволь, я ж лікар і зла тобі не бажаю.

- Лиши, я хочу вмерти, - говорив уперто. - Краще ти вислухай мене і коли зустрінеш бідно одягненого чоловіка, з піднесеною догори головою та гордим поглядом, то скажи йому, що я дуже жалкував, що не вбив нашого ката.

Я почав розуміти ситуацію. Цей поранений намагався когось убити, а тим часом поліція пострілила його.

Мені стало моторошно від такої злочинної завзятости мого пацієнта і я сказав: «Не годиться, чоловіче, може і перед обличчям смерти жалкувати, що не вчинив ти гріха».

Він зареготав дико і його лице знову викривилося від болю . . .

- Не вчинив гріха?! . . . Я вчинив гріх, бо не вбив його проклятого, його - найбільшого чорта на землі! Коли б я його вбив, я б очистився від усіх гріхів і звільнив би своїх братів від диявола. Але я не вспів цього зробити. О, горе мені, горе мені! . . . -

Поліцисти в зелених шоломах нетерпеливилися.

- Що він говорить? - запитав один з них.

- Він хоче розказати про мотиви свого вчинку, - пояснив я.

- Це він робитиме перед судом, - сказав спокійно поліцист, - а єм не гайте часу і зробіть перев'язку, щоб можна було його транспортувати.

Я розвів руками:

- Мусите мені допомогти. Відійміть йому руки з рани і тримайте, щоб не кидався.

Чотири поліцисти кинулися до пораненого. Два з них відірвали нагально його скривавлені руки, а два придавили до землі ноги. Ранений боронився і харчав. Його червоні очі виходили з орбіт, а зуби скреготали від болю і безсилля.

Я прийнявся до рани. Куля перейшла через череву, порвала кишки і застрягла в хребетнім стовпі, не порушуючи головного нерву. Випадок був дуже тяжкий.

Поранений перестав борсатися, бо побачив, що це йому не під силу, а лише збільшує собі болі. З його викривлених уст вилітали вривані слова і падали, як тяжке каміння, у мою душу.

- Чому ви, чортові діти, не даєте мені спокійно вмерти? . . . Вилікувати, щоб судити і повісити за недовершену справедливість? . . . Оууу! . . . Звільніть мене і не давіть!

Він почав майже кричати:

- Чому ви не судите великих душолюбів, що море крові розляли на своїм шляху? . . . Чому не караете того, хто матір мою живцем закопав, братів повбивав?!

Мені здавалося, що він починає маячити, бо вп'яливши очі в поліциста, кричав з безмежним призи́рством і ненавистю:

- Ти! ти! . . . і ти був його спі́льником! Я бачив тебе, коли ти сидів разом з тим . . . дияволом і пив з ним вино. Ха, ха, ха! . . . Ти думав, що я тебе не впізнав? . . . І ти хочеш мене судити? Мене судити? Ти? . . . А спі́льника судити не хочеш? . . .

- Що він говорить? - запитав мене поліцист.

- Він маячить, - сказав я, бандажуючи рану.

Поранений підняв голову і з цілої сили плюнув у сторону поліциста.

- Тьфу! Ганьба тобі, прикритому плащиком справедливости, ганьба тобі!

- Скажіть, про що він маячить, - настоював поліцист.

Я скінчив бандажувати і, складаючи інструменти, став перекладачем.

- Нісенітниці, пане. Він каже, що ви були спі́льником якогось душогу́ба, який живцем закопав його матір і повбивав йому братів.

Поліцист усміхнувся кутиками уст, витягнув цигарку і закури́в.

- Дурень він. Сам він душогу́б і авантю́рник, - сказав холодно-кровно.

В той час протиснувся до нас крізь оточуючий нас натовп високий худий чоловік у чорнім одязі. Це був священик. Привітавшись ім'ям Бога, звернувся до поліциста:

- Чи не смертний випадок? Може нещасний потребує Божого слова і сповіді?

- Прошу, запитайте його. Тільки скоро, бо зараз повинно прибути санітарне авто, - вклонився поліцист.

Я переклав слова священика пораненому. Його обличчя втратило на мить страшну печать ненависти, але зараз же його уста викривилися дивним усміхом і він процідив крізь зуби:

- Добре.

Священик приклякнув і зробив над нещасним знак хреста. Поранений закрив очі і почав говорити зболілим голосом. Та вміру того, як говорив, його голос ставав щораз дзвінкішим.

Він говорив: - «Жалію, безмежно каюся, що прийняв я колись у дім свій голодного босяка - безбатченка та, накормивши і напоївши його, дав йому можливість користуватися з святих прав гостя.

- Жалію, що дав я йому змогу грітися при вогнищі мого дому і користати з благ світла мого, бо він викрав у мене світло, а вогнище тепла перетворив на нищільну пожежу.

- Каюся, бо повірив я йому, що віра його є вірою батьків моїх.

- Хай Бог простить мені, що, перебуваючи в шатрі його, я, вишовши, не стряс пороху з обуви моєї і наніс сміття в дім свій.

Священик встав і глянув здивованими очима на мене.

- Це не сповідь, докторе, а богохульство.

А поранений говорив далі. В його голосі тремтіла нотка щирого жалю, а його знову широко відкриті очі змутніли від безсилої досади.

- Каюся, що під овечою шкірою не добачив я вовка неситого і повірив облесним словам його, а це була найжахливіша брехня і найбільше богохульство.

- Жалію, що працював я на нього і плоди мої віддав для його мерзеної справи.

- О Господи, прости мені, що не зумів я вбити його, та Ти знаєш, як безмежно хотів я цього!

Не знаю, чи це був кінець цієї дивовижної сповіді, бо в ту ж мить виступив один добродій з гурту і, вимахуючи руками, почав кричати. Його широкі уста покрила жовта піна, а малі косі очі - повні драпіжності і жорстокости. Його мова була дещо подібною до мови пораненого і я досить добре розумів його. Він хотів кинути на лежачого та два полісмени стримали його силою. Тоді він кричав далі:

- Замкніть його уста та відріжте його брехливий язик! Все, що він говорить - брехня і наклепи! Він цілий свій вік настоював на моє життя і в'язався з найбільшими виродками з - поміж людей, щоб убити мене. Це злочинець, це бандит!

Коли поранений побачив цього добродія, його обличчя стало жахливим. Немає на світі пера, що могло б описати цю бурю ненависних почувань. Він з великим напруженням підвівся на ліктях і одчайсно вистогнав:

- О доле, жорстока несправедлива доле! Чому я не зустрів чорта на дорозі моїй, щоб зв'язатися з ним для знищення цієї тварини?! -

Священик, вислухуючи все це, весь час сумно похитував головою. Докраю огірчений вклонився полісменам і покvapно відійшов. Добродій кинувся знову, як осатанілий.

- Убийте його, або дозвольте мені вбити!

Полісмен заступив йому дорогу і сказав твердо: - Цього не стане. Його спершу судитимуть.

Добродій опер руки об бедра і гордо відкинув голову.

- Суд належить до мене, бо й злочин його проти мене був.

Полісмен спокійно усміхнувся:

- Немає такого, друже, у наших звичаях, щоби покривджений судив винуватця свого.

Я бачив, що добродій почувався, як у себе вдома. Його поведінка була нахабна і зарозуміла, але я відчув, що це могутній пан.

В цей час над'їхало санітарне авто, а добродій не переставав протестувати проти чужого суду.

Все це було жахливе, але те, що в той мент скоїлося, переростало найсмисливіші сподівання людини. Я не знаю звідки взялося у пораненого стільки сили, але він цього dokonав.

Користуючись із сварки добродія, він підвівся ще раз на ліктях і з усієї сили кинувся головою на острій камінь з розвалені будівлі. Натовп ахнув і занімів, а я на хвилинку перетворився в непорушний стовп. Опам'ятавшись, кинувся я до пораненого і зловив його за пульс. Живчик відзивався дуже слабо і під моїми пальцями замовк.

- Не живе, - сказав я до полісменів.

З лівої сторони лоба червоніла вузенька рана, а з неї спливала кров.

Натовп знову загомонів і люди пхалися до небіжчика, щоб зблизька побачити цього затвердлого грішника у гордій непорушності.

А добродій ехидно всміхався і не зводив очей із самогубця . . .

Так відійшов у вічність цей великий грішник. Я не знаю чому, але мені завжди шкода цієї нещасної закам'янілої душі. І хоч як намагався, я не міг його викинути зі своєї пам'яті, як і не міг збагнути, чи правда все те, що він говорив? . . .

Вчора він приснився мені. Лежав так, як тоді, лише його лице спокійне й усмінене. Я нагнувся над його раною, а він прошепотів мені над вухом: «Докторе, лічить людей не ліками, а правдою. Тоді не буде кривди, що породжує грішників.»

Прокинувшись, я довго думав про нього . . . Не знаю - може він і добре зробив, що ухилився від людського суду, щоб зразу стати перед Божим? . . .

Хай же Бог буде йому милосерним!

Мюнхен, 21. 1. 1947.

КОЛИ ГРАТИМУТЬ ВЕЛИКОДНІ ДЗВОНИ . . .

Я прийшов, як щороку, сказати йому: «Христос Воскрес!»
Дядько він мені. Його землянка на згаріщі серед пухкої та рясної зелені робила особливо сумне враження.

Він сам - самітник сидить над великодньою крашанкою. Заслуханий з такою напруженою увагою, що аж жили напучнявіли на його білих скронях. Він не чує моєї ходи, він не чує привіту мого.

- Христос Воскрес, дядьку! - повторюю.

Він глянув на мене очима людини, що з напруженою до найвищого увагою жде неминучого. Поклавши худий палець на сухі та порепані вуста, прошепотів:

- Шшша - а! Ще не воскрес, ще ні . . .

Я дивлюся в його жевріючі та підкружені очі, не знаючи що сказати. Мені моторошно, як на порозі глибокої та несподіваної таїни.

- Шшша! . . . Сядь собі ось тут і слухай! . . . Не чуєш нічого? - говорять тим же голосом, не міняючи ні виразу обличчя, ні постави. Мене давить у горлі, і я не можу слова промовити.

- Не чуєш?

- Ні, - заперечую головою.

Раптом він глянув проникливим поглядом.

- А ти віриш, що Він воскресне?

- Я вірю, що Він воскрес, дядьку.

- Ні - ні! Його знову закопали. Ось там, під спаленою церквою закопали, - говорить швидко, показуючи кістлявою рукою в сторону кладовища. - Він казав, що воскресне. Я вірю, ти віриш, усі вірять, що Він воскресне, усі! Та Він ще не воскрес . . . Шшш! . . . Нічого не чуєш? Не чуєш дзвонів?

- Ні . . .

- Дзвони! . . . по всій землі дзвони дзвонитимуть, коли Він воскресне!

Я сиджу, сповнений тремтіння душі, яке родиться перед обличчям несподіваного та нерозгаданого . . .

А він знову непорушно заслуханий.

Його біле волосся сяє авреолею над поораним темним чолом.

- Ні, не чути . . . Значить - не воскрес ще . . . Ходімо, я тобі покажу . . . - і не звертаючи на мене уваги, він, згорблений, дрібоче до виходу. Я за ним.

Сонце дивиться з замряченого неба, над нашими головами захиляється жайворонок, а довкруги стовбури згарищ і сліди нової весни. За левадою, на узгір'ї кладовище зі спаленою церквою, а між білими березами рухлива квітчастість дівчат і сіра одноманітність моїх хлопців.

Мій гоститель не помічає ні сонця, ні весни. Його заслухані очі зависли на моїм обличчі, а його рука спочиває на моїм плечі.

- Ось тут, тут під цим спаленим кленом Його катували, а на тому камені прошили довгим ножем серце Його Матері.

Він нагинається і розгортає почорнілу соломку, що прикриває камінь.

- Бачиш ці чорні плями? Це кров, це свята кров! А ось тут Його вбили. Тут, де трава буйніша і чорніша земля.

Вдивившись у чорну вогку землю, закам'янів . . . І раптом:

- А потім посходилися свої, ті, що вірили в Нього, і на руках занесли Його під церкву. Ходімо, я покажу! . . .

Він рвучко спинився, витяг із-за пазухи чорний вузлик і розгорнув.

- Бачиш? . . .

На чорній хустині - темні грудки землі.

- Це Його кров, - каже дідусь, ховаючи вузлик назад за пазуку.

- Ходімо! . . .

На кладовищі, під спаленою церквою дівчата виводять гагілки, а мої друзі, відклавши рушніці та автомати, безжурно зустрічають Великдень.

Мій провідник, здавалося, не помічав нікого. Швидкою ходою перебіг попри гурт молоді, а я за ним. Гагілка припала до землі і заніміла. Лише вітрець шепоче про таїну нової весні між пробудженими віттями берез.

Над свіжою ще могилою з простим березовим хрестом він затримався і похилився.

- Ось тут Він лежить.

- Хто? - ледве чуто прошепотів я.

- Хто? . . . Христос. Ти віриш у Христа?

- Вірю, - сказав я з глибини душі.

- А бачиш! . . . І Він був між нами. Його душа була Богом, Його серце Правдою, а на Його вустах завжди і серце, і душа. А

Його замучили і тут поховали. Слухай! - І він знову нагнувся над могилою і знерухомів . . .

- Це так, відколи його сина замучили, - почув я за собою шепотом.

Я оглянувся. За мною стояла струнка русява дівчина, а в її очах тепле співчуття.

- Ходімо. Він надовго застиг над могилою, - сказала вона знову.

І ми підійшли до гурту дівчат і хлопців. Усі вони дивилися на старця тим поглядом, яким дивимося на незавершені трагедії . . .

- Розкажи! - звернувся я до дівчини.

Дівчина доторкнулася моєї руки.

- Це було ще на початку тих часів, коли вороги змовилися відорвати нас від нашої землі, від наших кладовищ та хат . . . З його трьох синів найстарший згинув у польській армії, а наймолодший залишився був удома і був старшим між нашими хлопцями . . .

- Він був найкращий з усіх трьох, - вмшалася до розмови білявка з задертим носиком та з меткими очима. - Та був він якийсь дивний. Ніколи не жартував і не всміхався, а на вустах у нього були завжди суворі тверді слова.

- Бо на його голові спочивала доля цілої околиці і він завжди мав стільки сказати з важкої нашої правди, що на усміх не ставало в нього часу, - говорила знову русява з темними очима.

- А до кого ж він мав усміхатися, коли всі ми ходили задивлені в криваві відблиски довколишніх пожеж, а наші думки були чорні, як клуби диму на байдужому небі? - заговорив один з моїх хлопців. Він був з цього ж села.

Русява глянула на нього своїми темними очима, повними від жажливих спогадів.

- То правда. Всі ми стояли тоді на сторожі власного життя. І таки не встереглися, - звернулася до мене.

Я, задивлений у білоголового діда над могилою, та шарпаний дивними почуваннями, в яких біль і досада мішалися з якимсь тривожним і моторошним передчуттям таїної символічності, ловив слова кривавого спомину, якби через сон.

- Ви слухаєте? - почув я на собі дотик руки русявої.

- Слухаю. Говоріть, прошу, - сказав я, побоявшись тишини. Мені захотілося слухати чийсь мову - хай і жорстоку, але притомну і тверезу.

- Розкажуть, - повторив я.

- В ночі це сталося. Прийшли, як злодії й душогуби, з тої сторони, звідки й ніхто не сподівався . . . Не знаю, що було жажливіше: чи лемент і зойки катованих, чи кривава пожежа села . . .

- Бррр! . . . Краще не згадуй, - стряслася білявка.

- Ні, ні! Говоріть, прошу! - настоював я, відчуюючи врівноважуючий вплив жорстокого спомину на мою душу, торкнену рукою тасмного.

- Тоді згинув його останній син. Страшною смертю . . . Матір, що припала над сином, прошили багнетом. А він, - показала на постать над могилою, - пересидів на городі в приготованій на картоплю ямі. Коли ж по всім побачив - замовк. Надовго замовк . . .

- Удосвіта надбігли наші. Ти теж був тоді, Славко, - звернулася до одного з моїх ройових.

- Був, - промовив похмуро Славко, немов би відкривав перед нами тяжкий гріх. - Не встигли на час. Завелика віддаль між селом і нашим нічлігом тоді. Ми розгубили шинелі та відкидали геть шапки, щоб, мовляв, облегшитись у скаженому марші, а все таки запізно прибігли. На похорони прибули, замість на битву! . . . Досадно так припізнитися, - звернувся Славко в мій бік.

Я машинально хитнув головою.

- Другого дня ми ховали. Всі ці могили з березовими хрестами . . . - показала русява рукою.

- А ось тут говорив наш годішній сотенний, - перебив Славко. - Палко від душі говорив. «Прийде день», - закінчив він, - «коли всі вони оживуть у пам'яті вільного народу і будуть вічно жити між нами . . .»

Я слухав і не зводив очей з похиленої постаті старця, що з убивчою напругою ждав, коли «вони оживуть»?

Коли оживуть і коли гратимуть Великодні дзвони? Коли?! . . .

Мю., 12. 4. 47.

АНТОШКО.

I.

Антошко ще з дитини був дивним хлопчиськом. Усі казки, що вечорами дід розповідав, вживалися йому у сні й на яві.

Дивний був.

Раз, наслухавшись від діда про падаючі зорі, які, впавши на землю, перемінюються в золоті дукати, впевняв своїх ровесників, що вдосвіта, коли вийшов надвір, побачив під плотом золотий дукат, який яснів ранньою зорею. Коли ж нагнувся, щоб його підняти, дукат розсипався дрібними іскрами і щез. А через що? . . . Бо Антошко забув перед тим перехриститися. Коли б перехристився, дукат був би його і пів світу його би було.

Так говорив, а хлопці не вірили. Коли ж побив одного, тоді повірили, або вдавали, що вірять.

Такий дивний «люнатик» був з Антошка. І не дитина вже, бо дванадцять років - це вже юнак, і рослий був, і сили мав до біса, як на такого пацана.

Або знову:

Ніхто з молодих уже не вірив, що папороть цвіте, а Антошко не вірив, що не цвіте. І вибрався під Купала в гайок, що зараз за селом розсівся на волинських горбках. Сам один уніч. От просто люнатик! Ні боязни в нього, ні розуму, як треба. Коли опутає його було якась мара, тоді бачить усе, про що нікому і не сниться. Так і тоді. Опутало його і він пішов. Пішов і, ясно, що вернувся з нічим, але оповідав дивні дива. Ішов, мовляв, лісом, а перед ним червоний вогник, як руда миш, перескакував з кущика на кущик, з билинки на билинку, а Антошко за ним і за ним . . . Перед ним падали колоди, якісь гадюки омотували ноги, хтось тягнув за рукав дозад і страшив дивними голосами, але Антошко знав, що це нечистий заступає йому дорогу до щастя, і що цієї сили нема йому чого боятися, бо в нього солом'яний хрестик ще від Водохрища. А до людини, що з таким хрестиком, не йметься жадна сатана, лише страшить. А він це знав і не боявся. І зайшов у яругу, а перед ним на землі сонце. Вже не вогник і не зоря, а сонце. Аж в очі ріже!

І це був цвіт папороті.

Затремтів Антошко від радості і простяг руку. Забувся в захопленні, що правою рукою треба було покласти під папороттю солом'яний хрестик, а лівою зривати цвіт. А він навпаки - праву руку простяг до цвіту. Забув. І чи дивно, що забув? . . . Чи спам'ятасш про все, коли засліпить тебе щастя? . . .

Так і Антошко. Забув і пропало.

Чорний кіт вискочив з-за куца, блиснув зеленими очима, вхопив зубами цвіт папороті і щез. Лише страшний регіт покотився лісом . . .

Такий був Антошко ще підростком і такі небелиці бачив і розказував.

Виріс він на дебелого парубка. І розуму десь набрався і люнатицтво кудись пропало. Розумний, як Бог приказав, і битий на всіх справах. Знав з біса, що й гімназисти цього не знають. Зачне, було, розказувати і в голову заходиш, звідки він цієї політики набрався, від кого про всю Україну і про світ довідався? Парубок і розумний, і статечний, і з дівчатами вмів, і між хлопцями не гірший. Лиш одно залишилося в нього. Задумається, бувало, на возі і про весь світ забуде. Коні так і тягнуться, куди їм краще, або скубуть собі збіжжя, звернувши з дороги.

- Гей, Антошко, - гукнеш йому, - хліба шкода.

Пробудиться і почервоніє, а потім сміється сам із себе. І то так, що й глузувати з нього годі. Всякому ж свої «заверенці» на свій спосіб світ перед очима заслонюють.

От таке то . . .

Аж прийшла війна. Перекотилася в один бік, повернулася у другий і знову прийшли ті зі звездюю. Прийшли і наново свої порядки наводять. А тут не йде . . .

Антошка вони застали вже зі збрєю. Ще від торішнього літа, коли втік з-під рук німцям, ходив він босвими стежками разом з іншими. Вдома залишив матір і жінку з малим сином і заглядав до них час від часу потайки, обвішаний гранатами і всякою збрєю. Сам дебелий і грізний, як военний божок.

І знову проминув рік у новому пеклі.

Антошко, поранений в голову, вилизувався майже ціле літо в лісі і прийшов додому щойно на Спаса. Потайки вночі прийшов, гнаний тугою за рідними.

Жінка йому повосем на шиї обвинулася, син коліно обняв, мати слізми скропила.

- Де ж ти пропадав, хто стежки тобі додому позагороджував?

Горе нам було осиротілим! Вороги пальцями показували, чужі непинною тривогою годували, душу нам за тебе розпинали, Сибірсьм увесь час погрожували . . .

Антошко сидів на лаві задуманий. В голові шуміло ще від безсилля, в очах снувались червоні кружива від втоми, а на серці камінь заляг і роздавлював його гострим кантом на дві половини. І лежало його перемучене серце, як на долоні, на ньому кантом важкий камінь, а любі та дорогі його б'ють дебелими молотами, як по долоті, раз - у - раз важкими ударами втовкають . . .

Встав Антошко, згорнув з чола чуприну, а йому перед очима примарні видава танцюють.

Стрепенувся.

- Годі, жіното! Розкажіть про щось відрадніше . . . Що в селі змінилось?

Замовкли. Що ж йому доброго розказати? . . . Думкою село перелітають, пам'ять свою насилують, а добра не знаходять. Ні в житті, ні в думках його немає.

- А ось маємо нового священика, - пригадала собі мати. - Сам Бог післав нам його. Кажуть, що з самого Києва приїхав.

Глянула на невістку.

- Устя на Службу Божу за тебе вже носила.

Устя схилила голову, стривожена.

Антошко насупився, а в його очах докір.

- Висповідалася, жінко, до решти, що?

Устя хилить ще більше голову і мовчить.

- Чому ж не відповідасш, Усте?

- А що ж мала робити, до кого піти з своїм жалем? Про тебе ні вістки - пішов і сліди забрав із собою, вдома недостаток, люди нашіптують, а тут ні кому порадити, ні чорні думки розігнати.

Підняла голову і глянула йому в вічі.

- Антошку, він, як сам батько, як рідний - найрідніший! . . . Просив, що коли вернешся, щоб зайшов до нього.

- Піп, відома річ . . . - не домовив Антошко.

- Ні, ні, любий! Такого ти ще не знав.

Притишила голос.

- Він так турбується вами, так думками побивається! Не бійся його.

Антошко махнув рукою.

- Краще б він молився і до не своїх справ не пхав носа.

По шибі щось тихо зашаруділо. Антошко підвівся з лави, натягнув кріса й закинув його на плече.

Устя припала йому до грудей.

- Антошку! . . .

- Час мені, Усте. Друзі кличуть, світати буде.

- Коли ж це все скінчиться? - жалібно закричала мати, а Устя п'явкою до нього присалася.

- Антошку! . . .

Антошко звів плечима.

- Колись скінчиться.

Пригорнув дружину, нагнувся до руки матері й поцілував сплячого сина. По шибі знову зашаруділо.

- Бувайте здорові! Незадовго знову загляну, - сказав і виплигнув надвір.

Надворі Сашко й Суслик завісили очі на поблідлих зорях і нетерпляче ждуть.

- Вже, - прошепотів Антошко і всі три звернули поза городами. Йшли тихо з натягненими під пахою рупшицями. З руками на ґранатах при поясі. Як три бачки з нітрогліцеріною - зашелестиш, а вогнем плюнуть.

І так аж до лісу, а тоді Суслик:

- І що ж командирові скажемо?

Антошко мовчав, звисивши голову з олив'яними думками. Бай- дуже йому, може карати. Хто хоче, може карати.

- Сердитий буде, - продовжував думку Суслика Сашко. - Вже бачу його червоні від гніву очі.

А по хвилині: - Казав я, що треба зголосити, а не самопас іти.

- Зголосили б - не пішли б. Не пустив би лісовий цар, - відповів Суслик.

Антошко далі мовчав, немов би й не слухав.

- Антошку, заткало тобі? . . . Що скажемо? - хвилювався Сашко.

Антошко глянув на зорі.

- Нічого не скажемо. Вдома були й все. Відбудемо кару й тільки.

Йшли мовчки . . .

- Остогидло! - пробурмотів Суслик.

- Чули вдома про сталінську амністію? - запитав Сашко.

- Хай собі її на ґруші повісять! - рубнув Антошко.

Знову замовкли . . .

Над лісом дніло. Небо ставало щораз ясніше, а гай зеленіший. Оживав від ранніх голосів.

Антошко затримався і глянув на друзів.

- Чого? - питали його очима.

Усміхнувся.

- Спаса сьогодні. Яблука святитимуть в церкві.
- Теж думки в тебе!
- Спасівками повіяло і теплим пшеничним пирогом, - не переставав усміхатись Антошко.

Суслик дивився прижмуреними очима, а на устах коса посмішка.

- А сирою землянкою не повіяло тобі часом?

Антошко глянув, не розуміючи.

- А цвилим сухарем з водою не засмакувало? - не переставав криво посміхатися Суслик.

Антошко спустив очі.

- Ідїть ви до бїса із своїми вигадками! - відмахнувся Сашко. - Табор уже недалеко, може й ніхто не завважив нашої прогульки. Ходїмо!

Рушили приспїшеним кроком . . .

II.

Командир повстанського загону був, як то кажуть, людиною із залїзною душею. Твердий був і не любив жартувати. Числив завжди не людей, а крїси, бачив у повстанцеві не людську душу, а однострій. Одне слово - витесаний був з одного клецька з трьома кантами: завзяття, послух і відвага. Так розцінював кожного і в голову йому навіть не приходило, що можуть бути інакші люди від нього. А коли й були, то це не люди, а щось багато гірше.

Тож не диво, що Антошко, Сашко й Суслик опинилися на повних три доби в землянці - арешті на хлїбі й воді. Посїдали в темній холодній і годуються власними думками.

Антошкові й сором і жаль. Сором за себе, а жаль до людей, жаль до командира. Знав він, що так воно скінчиться, але коли засунули за ним вхїд до землянки, його душа скорчилася, серце обвіяло холодом, думки почорніли й ослизли. Сидів похмурий, як осїння слота, а перед очима у нього його хата й рїдні. Стоять ось перед ним, що лише простягни руки й обіймай. Мати з поораним обличчям, заплакана; жінка з німим докором у блакитних очах; синок з безжурним дїточим личком. І чує Антошко їхні голоси, і бачить їхню тривогу і розпач.

. . . «Вороги пальцями показують, чужі невпинною тривогою годують, душу нам за тебе розпинають, Сибїром увесь час погрожують!»

З другого боку виринає, як живий, командир з почервонїлими від безсоння очима, костисте лице натягнене й суворе.

... «Забудьте раз на завжди, що мали ви ще когось крім кіса, що любили ще щось крім рідної землі! Ви - вояцька присяга і більше нічого! Розумно? ...»

Антошко виструнчується, відганяє від себе дорогі видава.

... «Сибіром весь час погрожують», - брентить йому ще у вухах жалісною скаргою.

Відмахнувся від цієї скарги, як від настирливої мухи і дивиться в лице костисте й суворе.

- Так є! - говорить голосно.

- Що так є? - луною відповідає Суслик.

Антошко притомніє і бачить на собі погляди друзів. Випростується на весь ріст, аж кості трищать.

- Ге-гей! - виривається йому з грудей. - Образами-малюнками обвішало нас життя довкруги. І коли перед одним поклонися, другого спиною зневажиш.

Сашко дивився на стелю.

- Або розуму в нас мало, або доля заважка, - зідхнув.

Суслик блукав недобрим поглядом по обличчях обидвох.

- Відваги нам бракує, он що! Не сміємо вибрати цього, що нам найбільше по душі. Закадилили нас і памороки забили ... Дурні! ... - викинув із себе з люттю і став ходити по землянці. Скупе світло каганця гойдалося від поруху повітря і спотворювало лица дивовижними тінями. Сашко дивився на нерухому дебелу постать Антошка, то знову на сухирлявого Суслика, що котячою ходою міряв землянку.

- Чули вдома? ... Мабуть хвацький піп прибув до села. Мати розказувала ...

- А ще чого? - видув згрядливо губи Суслик. - Кортить під епітрахіль? ... Попів тепер до чорта стало. Що один, то піп і кожний свою проповідь читає. Тільки й життя, що проповіді слухаєш. Остогидло!

- Про що мати розказувала? - тихо запитав Антошко.

Сашко зам'явся.

- Та нічого особливого ... Свій чоловік, мабуть. Людьми піклується, заступається, як за рідними.

Суслик спинився і глянув глумливо в лице Сашка. А Антошко випитував далі:

- І що ще чув?

Сашко притишив голос.

- Про нас знає. Просив переказати, щоб зайшли до нього, коли будемо в селі.

- Висповідались, значить, дурні баби! - сплюнув Суслик.
Антошко вдивлявся в криваву полумінь каганця.
- Чого ж? . . . Зайдемо, - сказав, ніби сам до себе.
- Пощо? - визвірився Суслик.
Антошко перевів замрячений погляд на Суслика.
- Зайдемо, кажу, побачимо . . . Коли розумний, то й раду дасть.
Суслик ходив знову по землянці. Раптом став, засунув руки в кишені штанів і забігав хитрими очима по обличчях друзів.
- Скажіть хто, як все це скінчиться? - витиснув із себе, задихуючись.
- Що як скінчиться? - якби спросоння Антошко.
- Все це: війна, страх, землянки, гризота за своїх, за рідних. Як?
- питаю!
- Антошко зсунув брови й дивився в землю.
. . . «Каторгою весь час погрожують», - причулось йому знову.
А Суслик і Сашко вп'ялили очі в його замрячене обличчя. За-таїлись у собі й чекають, що скаже, яким духом повіє.
- Але Антошко мовчить.
- Страх і наруга, он що! - продовжує Суслик. - І за що? . . . За що цей рудий чорт нас покарав, питаю? . . . За який гріх? . . . Навіжений, он що! Світ думає переробити своєю рудою головою. А дзюськи! Кулаком маку не втреш.
- Антошко ставав щораз більше похмурий. Йому перед очима його рідня і всі вони притакують головами Сусликові. Навіть нерозумна дитина похитує округлою голівкою . . .
- Амністія перейде і що тоді? - несміливо відізався Сашко.
- Гріб, он що! - заскреготав Сулик.
Антошка наче що шпигнуло.
- Мовчіть! - затиснув щелепи, але очей не відірвав від землі.
«. . . ви - вояцька присяга, розумно? . . .»
Повів рукою по чолі, звернув кучері дозад.
- Дармо язиками мелите - пусте! Три дні не вік, а покарав, значить, треба було.
- Суслик огорнув його похилену постать глумливим поглядом.
- Гм! . . .
- Чорт з ним! Виспимося бодай, - закінчив Сашко, простягаючись на соломі. Суслик спер бороду на коліна і дивився червоними очима в хиткий вогник каганця, а Антошко чесав пальцями волосся, замислений . . .

III.

Отець Атаназій сидів на березі колись панського ставка і ловив на вудку коропа. Небагато їх залишилося в мутній воді, але для розривки й цього вистачало. А отець Атаназій любив ловити рибку. Не так для їди, як для розваги. Бувало й так, що наловить усякої дрібноти й котів дасть, бо немає що чистити. А пускати раз зловлену, ніколи не пускав, хоч би й найдрібніша зачепилась.

- Не буде щастя, - говорив і залишав на березі.

Біля отця старий Гавришко, паламар і дяк в одній особі. Колись ефрейтер царської ще армії, сьогодні сивий, з висушеним лицем, поморщеним і загостреним та з влєсливими очима.

- Вгадай! - загадували собі пацани в селі: - Ні пес, ні свиня, а людське ім'я - хто це?

- Старий Гавришко, - відгадували інші, а старші крутили головами:

- Недоброго помічника вибрав собі батюшка для божого посередництва, - говорили, але не сміли нічого сказати. Мабуть, він уже такий добрий, що всяку погань уміє біля себе терпіти.

А Гавришко не відставав від отця Атаназія ні кроком, лише те, що йшов спати. Рано отець досипляє ще ночі, а Гавришко вже в кухні чемпить. То пані - матці що допоможе, то собаку кормить, то за хробаками в городі шпортає, або й так сяде собі на лаві й куняє. Сердиться, бувало, пані - матка в душі на старого влізливця, але не сміє нічого сказати. Ніколи, мабуть, не могла стати на прохання із своєю дружиною, то й мовчала щодо Гавришка. Мовчала й терпіла.

Отож ловить отець Атаназій рибку, а Гавришко вигребує хробаки при березі.

- Пст! - насатвився отець, а очі в нього, як шпильочки стали. - Бере! . . .

Старий Гавришко перестає шпортатися в землі і навшпиньках скрадається до рибалки. Влєсливе худе личко ясніє від вдовolenня.

Сплавок ще раз заморгав на воді і пірнув. Пан - отець «підтяв» вправно і вудилище вигнулося, аж затріщало. Нитка, витягнена на струну, різала воду гострими кривульками.

- Ге, ге, ге! . . . - тер руки Гавришко, - здорова штучка заселилася, батюшка!

Отець Атаназій не відповідав. Зосереджено й вправно водив коропа по ставкові і «заливав» його водою.

- Змучиться гадина, втомиться, - сміявся очима Гавришко, а рибалка підвів уміло коропа під беріг і гнучким рухом викинув

опецькуватого на прибережний намул. Заборсалась риба, підкидаючись цілим тілом на м'якій землі, а Гавришко метнувся з неймовірною, як на його літа, жвавістю на добичу. Придавив її до землі, схопив за зяви і відкинув на траву.

- Облиш, Гавришко! Застарі в тебе руки - гачок мені поламаш. Я сам . . . - нагнувся отець Атаназій над коропом, щоб зняти його з гачка.

- Добре ковтнула, - сказав обтираючи скривавлені пальці.

- П'ять фунтів, як льоду! Сам апостол Петро такої не ловив, - басував Гавришко, всміхаючись хитрими очима.

Короп кидався на траві, роззявляв широко губи і пихкав. Гавришко нагнувся по палицю.

- Залиши, старий! - майже крикнув отець Атаназій. - Сам дійде, а ти насели хробака і закинй вудку.

А сам присів біля добичі.

- Водички б тобі, голубчику, га? - приговорював. - Задушно, що? Сонце лягло жаринкою на твою срібному тілі і пече, га? . . . Бач, як очі вилупив! Дарма, красотко, дарма!

Короп то борсався, то, прилягши, дивився остовпілими очима, розкривав широко рот, роздував зяви і ще раз, і ще раз пробував втекти від повітряної задухи.

- Ану, ану ще! - ніби підбадьорював пан - отець догасаючого коропа. - Ге, ге, ге! . . . - крехтав дідок і цвіркав лестивими очками в сторону отця Атаназія.

- Батюшка, тягне! - запищав раптом, а вудилище вигнулося в каблук.

Отець Атаназій прискочив, вихопив тичку з дідових рук і прилип очима до зеленої води, слідкуючи за кривульками . . .

Був то щасливий день для отця Атаназія. І ловля обильна, і розваги багато. Три здорові коропи тащив Гавришко увечорі на прихорство.

Пані - матка молода ще, але худенька із очима, якби весь час лиха виглядала.

- Якась дивна наша матушка, - говорили люди. - Ніби горда, ніби боязлива. І говорити не стане, і слухати не слухає. Дивна якась, хоч серце, мабуть, добре в неї, бо коли вивезли з села Макогонів, ціліський день ходила з підпухлими очима . . . Причинна.

- Го, го! - галасував дід Гавришко на порозі до кухні, - молодець рибалка наш батюшка. Гляньте, матушко, яких сомів наловив! Коли б наш Господь Спаситель мав такі два коропи, то не п'ять, а п'ятнадцять тисяч народу накормив би. Ге - ге - ге! . . .

Пані - матка глянула байдуже та й -

- Покладіть, - каже, - псаломщику, ось тут на лаві, пізніше почищу.

- А де ж би я залишив таку слизоту на ваші руки! Сам почищу. Ще руки жваві в старого - впораються, - заметушився Гавришко. - Стане вам роботи на сковороді перевертати, матушко, - говорив.

А отець Атаназій закурив на ганку люльку і крізь синенький димок газету перечитує. Біля нього на лаві дрібні плотички та коблики, а перед ним Мурко на задніх лапах і хвостом меле.

- Преси, скотинко, будеш їсти рибку, - приговорює час від часу отець Атаназій і собаці над головою рибкою гойдає.

- Слава Ісусу Христу, батюшка, добрий Вам вечір.

Оглянувся отець Атаназій, а перед ним Устя.

- Слава на віки, сусідко. З чим Бог приводить?

Розглянулася Устя і шепотом:

- Батюшка, чоловік вдома. Ніччю до вас загляне. Я лиш сповістити хотіла.

- Хай Господь милосерний береже його! - звів очі отець Атаназій.

- І вас, Усте, й цілу рідню . . . Чую, що вже недовго вам зустрічатися.

Устя, щоб не крикнути, рукою уста закрила, а очі в неї круглі - округлі стали, як два темні п'ятаки.

Отець Атаназій сумовито кивав головою.

- Говорив мені голова сільради, що списки на вивіз прислали. Але, Усте! - шша! - нікому й словечком не писніть, а то й мені й голові буде! . . .

- Батінку рідний, допоможіть, порадьте! Душу вам свою віддам, серце до ніг положу! . . .

Отець Атаназій розвів руками.

- Що ж я вам, лебідонько, пораджу, яку поміч можу подати? . . . - задумався. - Хай прийде Антошко, він єдиний може зарадити.

Устя припала пан - отцеві до руки.

- Слава Ісусу, батюшка! - і метнулася через городи.

А пан - отець їй у слід очима виблискує. Встав з лави, згорнув рибку на підлогу та й -

- Їж, скотинко, їж! - до Мурка промовляє.

А ввечорі вже всі вікна в селі погасили, світ у тиші забувся, а вікно в отця Атаназія світлом ясніє. Сидить отець при столі, білий папір записує.

Пані - матка вже два рази крізь двері заглядала. Постоїть у

дверях, подивиться дивними очима, сама як з каменя, і врешті заглядати перестала.

Вже й отцеві досить стало, коли з-надвору по шибці забубоніло. Вийшов отець на ганок, розглянувся - ні живої душі. Вже хотів назад повернутись, аж тут з-поміж куців у городі:

- Загасить, пан-отче, світло, а двері навстіж оставте!

Здригнувся отець Атаназій, але вволив невидимому волю. І за хвилинку три тіні потонули в дверях . . .

- Вибачте, пан-отче, що вас поночі тривожимо, на небезпеку наражуємо . . . Заслоніть вікно й засвітіть лампу, бо дурно так у темноті очі насилувати, - говорив той самий голос.

Розвів отець Атаназій світло, а перед ним три парубки, зброєю обвішані. Встав і руки простягає.

- Вітаю, любі воїни! - заговорив тремтячим голосом. - Герої ви мої безталанні! Сідайте, розгостіться. Нічого вам тут боятися.

Посідали.

Антошко дебелий, вітром осмалений, Сашко з цікавими очима й молодечим виглядом, Суслик худерлявий і насторожений. А в усіх на колінах автомати напоготовлені.

- Коли б боялись - не прийшли б, пан-отче, - сказав Антошко.

- Знаю, знаю, герої ви наші, що боязні у вас немає . . . Дозвольте ж налюбуватися вами, захисниками нашими безстрашними, - приглядався отець Атаназій, а ввесь він радістю осяяний.

- Розкажіть ж, що коло вас і з чим приходите. Коли допомогти - поможу, коли порадити - пораджу, душу вам свою розкрию й поділюся . . .

Глянули один на одного й очі спустили.

Суслик заворушився на кріслі, відкашельнув і знову стало тихо. І Суслик, і Сашко дивилися на Антошка.

Отець Атаназій бігав очима від одного до другого, всміхаючись любенько.

- Коли курці - будь ласка - частуйтеся, - простягнув коробку з тютюном.

Крутили цигарки, похнюпившись. Раптом Антошко глянув пан-отцеві в очі.

- Чи правда це, пан-отче, про що мені жінка розказувала?

Отець Атаназій дивився сумно й хитав головою.

- Правда, дорогі мої. Ось учора забігав до мене голова. Так і так, отче, - розказував і про раду питав. Може б допомогти, може б зарадити! . . . А що ж я тут можу порадити? . . . - розвів руками отець Атаназій.

Знову переглянулись, а отець Атаназій говорив далі:

- І ви безталанні герої наші, і перед вашими рідними не життя, а мука.

Суслик неспокійно порушився.

- Все без кінця й без глузду. Остогидло! . . .

Сашко хитнув головою і розглянувся по присутніх, а Антошко, вперши погляд у долівку, мовчав захмарений.

І знову почав отець Атаназій:

- Господи, коли б знаття! . . . А зрештою, що ж я вам можу порадити? . . . Самі ви найкраще знаєте . . . Буду вам так радити - скажете: «Старий, що він знає в таких справах», а буду йнакше - від чести відсудите, і вийде, що за моє жито ще й мене бито . . . Самі зважте куди вам путь - дорога . . .

В Антошка душа скаржиться, серце болем накипас і розростається на цілі груди, а розум бунт підшиптує і проти душі, і проти серця. Сидить Антошко і не пам'ятається, а перед ним, як живі: жінка, руки заломивши, від ридання заходиться, докорами й просьбами засипає; дитина скиглить залишена, в спідницю втулюється, плачем материнським налякана; і мати тиха та скорбна, як під розп'яттям, з жовтого лиця сльозу втирає.

« . . . Покинь, Антошку, рятуй від муки і чужини злющої! . . . »

« . . . А честь, Антошку, а присяга, а земля з бруньок нерозквітлих сльозу стрясас і стогне столочена! . . . » - шепоче щось - але вже тихо - тихесенько - йому до вуха.

Згорнув Антошко з чола чуприну, а з нею й настирливі привиди і глянув твердо в очі пан - отцеві.

- Радьте, пан - отче!

Ходить пан - отець по кімнаті, голову звівши . . .

Сашко і Суслик водять за ним очима - неспокійні.

- «Краще б вам млинський камінь до шиї прив'язано і в глибіню стручено, ніж би ви мали одно дитя занাপастити.» А у вас же, Антошку, син - дитина білоголова, сказав несміло отець Атаназій.

Не втерпів Суслик, неспокійно на кріслі порушився.

- Радьте, пан - отче, допоможіть! Довший вік за вами і розуму більше . . .

- Порадьте! - прошепотів Сашко.

- Що ж вам ще порадити, як же допомогти? . . . - знову розводить пан - отець руками. - Все ми зробили, все що було в нашій силі: майно покинули, життя не жаліли, рідних відреклися . . . І що ж, любі мої? . . . Знать не судилося . . . Може дітям нашим, коли в

снігах не замерзнуть, з голоду не попухнуть, яничарами без батьківського захисту не стануть . . .

- Правильно, пан-отче! Ці слова ви мені з уст зняли, - підірвався Суслик, а Сашко розняв рота і очей з отця Атаназія не зводить.

Антошко, білий-білий, зимним потом зливається . . .

За що ти, доле, стільки непосильної ваги на людські плечі звалила, а тепер душу четвертуєш, живу людську душу? Хто з тобою на прою стане і не звалиться, хто ж розірве твої пута і не пораниться? . . . Хіба ті, кого мати вовчим молоком кормила, замороженими піснями до сну колихала, евшан-зілля під голову стелила . . .

Сидить Антошко, як з каменя, і очима по стінах блукає.

- Вернемося і хай Божа воля! . . . - не домовив.

- Мудро, Антошку! Нарешті прийшов ти до голови по розум, - схопився Суслик, променіючи. - Вертаємося, пан-отче!

Але отець Атаназій не тішився разом із Сусликом. Хитав головою і зорив з-під напущених брів по скаламучених обличчях.

- Вернетесь й на каторгу помандруєте. Ніхто вам не повірить, що щиро ви повернулися.

Антошко дивиться безрадно на отця Атаназія, а цей сидить, руками голову обнявши.

Тиша . . .

Тиша на пухових підшвах по хаті кружляє, дивними голосами грається. Тріщить гніт у лампі, як пожеар у лісі, дзвенять срібні дзвінки по кутках, стогомонним сверлом рипить черва у старих шавах . . .

- Не підемо! - Суслик до пан-отця прискочив, вузенькими очима шпигає, полум'ям на худих шоках займається.

- Не підемо на каторгу! - повторює.

Зблід пан-отець і за поруччя крісла вхопився.

- Бог з вами! Не мос це діло, а ваше, - блідими устами шепоче.

- Це діло беру на себе! - вдарився Суслик кулаком у груди. -

- Досить памороки! Остогидло вже! . . . Я з тим справлюся. Ані цей, ані цей - я! . . .

- Подумайте, порадьтеся, - відідхнув отець Атаназій.

- Нема чого радитися, ні думати. Моя голова в цьому, пан-отче, - говорив Суслик. - Ходімо, бо дорога довга, а до ранку недалеко.

Підвівся Антошко і хмарний, аж чорний до пан-отця підходить.

- І ви, пан-отче . . . - зам'явся, в сірих пан-отцевих очах розгубився і не домовив. Потер чоло, схилив голову й у двері подався.

Як прийшли, так і відійшли - ні трава не зашелестіла, ні земля не дудоніла . . .

А отець Атаназій стояв серед хати, ніби море переплив. Важку службу відправив, небезпечну проповідь відчитував. Усміхнувся сам до себе і рушив до дверей. Відкрив їх широко, а за дверима пані - матка. Ціла в білому, як до сну і сама біла, як з крейди, лиш очі палахкотять. Темні, безпритомні в'їдаються з якоюсь надлюдською силою в лице отця Атаназія. Розкрила уста і голосу не може зі себе добути.

- Ти чого? - жажнувся отець Атаназій і аж похитнувся. - Відьма! Угроблю колись, задушу, як гадину! - засичав і гримнув дверима ще й ключ перекрутив. Постоявши, подався напوماцки до кухні. Черкнув світло, а йому біля ніг Мурко меле хвостом.

- А ти вірний - вірний, скотинко, аж до собачого гробу свого, - промовив отець Атаназій, поклепуючи по хребті собаку.

Нагнувся до груби, вийняв сковороду із смаженою рибою і поставив перед Мурком.

- Їж, скотинко, радій, собачко! - сказав і став собі пригадувати, чого це він сюди зайшов . . .

Не пригадавши, махнув рукою, згасив світло і пішов спати.

IV.

Вже третій день ходить пані - матка з підпухлими очима, а сьогодні хрестом лежить в церковній захристії. Три дні не чув ніхто від неї ні слова. Від людей утікає, на отця Атаназія й оком не кине. Задеревіла і лише те, що рухається. Всі від неї, як від причинної - здалека виминають. Навіть старий Гавришко не заходить уранці до кухні, лиш у городі порпаючись, вичікує, поки отець вийде.

А сьогодні при неділі то й Гавришка на приходстві немає. Здер собі старий горло кондаками й тропарами і поплентався додому відсапнути.

Отець Атаназій один на цілу хату. Сів собі перед ґанком від городу і просфорою голубів кормить. Ломить просфору на дрібні кусочки і на землю шпурляє. Пташва толочиться громадкою біля кришок. Підстрибує - одне перед одним, махне декотре крильцями, аж порох здійметься, і знову присяде, і далі ласує. А пан - отець курить люльку, підсміхається і промовляє:

- Їж, пташинко, Боже тіло, їж і змивай гріхи з голубиної душі своєї. Їж! . . .

Раптом крилата громадка залопотіла, наробила куряви і взлетіла

на стріху. Отець Атаназій оглянувся, а за ним пані - матка. Ціла в чорному - просто з церкви. Сама щупленька, обличчя спокійне, як з білого мармуру вижолоблене, а погляд зимний, безжалісний і . . . скорбний. Пан - отцеві здається, що погляд цей крізь землю бачить, душу вивертас, всі його думки вичитує. Аж здригнувся. А вона стоїть, як німа з'ява, і лише дивиться.

Спалахнув отець Атаназій від люті, але й кроком не може з місця рушитись. Як заворожений стоїть у безсилій злості.

- Ти чого? - вицокотів зубами.

Пані - матка стоїть, ні бровою не моргне. Лиш очі щораз більше й більше займаються. Отець Атаназій хотів би втекти від цих очей і не може, хотів би кинутися на неї, до землі придавити і зпівечити, а не сила. Зовсім, як заворожений, аж зимний піт на чолі скропився.

- Пропади, відьмо, шезни! - кричить отець, не пам'ятаючись.

Але пані - матка стоїть і говорить тихим голосом:

- Вернися, душогубе, до давньої служби! Вернися, поки ще час.

- Не твоє діло! - кричить отець Атаназій. - З очей моїх, гадю-ко!

А пані - матка так само далі говорить:

- Вернися, Каїне! Купайся далі в крові, вбивай людей, але не вбивай віри в людях! Насичуйся ненавистю, але не лицемірством; ошукуй сам себе, та не ошукуй Бога! . . .

- Замокни, гадино! - засичав отець Атаназій.

У пані - матки зайшли сльозою очі.

- Прошу тебе востаннє . . .

- Геть, геть, чарівнице! - звів отець Атаназій кулак, але не вдарив. Щось зціпило його й тримало, як на припоні. Глянув пані - матці в очі, поблід і, відвернувшись раптом, побіг у город. А пані - матка дивилася непритомно йому в слід, як зі сну пробуджена . . .

Закрила лице руками і зникла в покоях . . .

Щойно під вечір вернувся отець Атаназій з піль. Копнув лести-вого Мурка і замкнувся в своїй кімнаті.

Вечір був парний, як перед бурею. Отець Атаназій сидів, спершись над столиком, сам понурий і розклекотаний. Ні на сон йому не збиралося, ні писанина його не ймалася. Встав, розкрив навстіж вікно, вдихнув розпарений запах городу і знову сів. Сидів і думав . . .

Аж нараз зашелестіло щось під вікном.

- Пан - отче! . . .

Схопився й очима темноту сверлить. Ту ж за вікном висуває Суслик голову.

- Пустіть, пан - отче, до середини.

Отець Атаназій заспокоївся і метнувся до дверей.

Увійшли знову всі три.

Попереду Суслик з мішком на плечі, над міру жвавий і розцоко-таний, за ним Сашко, блідий і якби переляканий, на останку Антош-ко. Понурий, ніби дерев'яний. Іде ї на нікого не дивиться.

Став отець Атаназій і не знає - вітати, чи прощатися? . . .

Суслик виступив допереду, скинув зі себе мішок та й каже:

- Окуп принесли, пан - отче!

Глянув отець Атаназій і зрозумів. Блиснув очима, але зараз закрив їх повіками.

- Свят, свят! . . . - Христив мішок на підлозі. - Напевно без святих тайн і без покаяння загинув бідолашний. Хай же його Все-вишній прийме у свос царство і простить його вольния і невольния! . . . - шепотів пан - отець молитву.

А тоді до Суслика, що стояв з кривою усмішкою на устах:

- І як же це скоїлося, парубче?

А Суслик знизав плечима і, не зганяючи з лица біснуватої по-мшки, говорив:

- Якось так само від себе, пан - отче. Хотіли живим, звабивши його вигадкою поза лісовий табор, але рижий лис скоро полапався і хапнув за зброю. Не було ради - цокнув я з фінки і шабаш . . . Вести усього не було як, а нести - тягар. «Стачить і голови», - подумав я і ось масте, така історія . . . Остогидло й згадувати! - махнув рукою.

А Антошко слухає і не чує. Стоїть німий, як наврочений, і очей від скривавленого мішка не відриває. І здається йому, що рижа голова командирова дивиться на нього зашкленними очима, виблискує білими зубами, а обличчя худе та суворе грозою накипає, борозною на високім чолі просікається і ось - ось гукне він лютим голосом: «Струнко, ланці! До карного звіту, виступ!»

Глянув отець на Антошка і скоренько мішок ногою під стіл за-сунув.

- Ідїть, друзі мої, додому спати. Пізно вже, а завтра вам у район треба. Ідїть! - говорив лагідно, поклавши їм на спину руку.

Антошко віддхнув глибоко і, не промовивши ні слова, поплентався за Сусликом і Сашком . . .

Отець Атаназій, відправивши за поріг своїх гостей, припав до стола й почав записувати клаптик білого паперу. Записавши, накинув на себе довгу рясу і простоволосий через городи прожогом до хати старого Гавришка.

Засапаний, тарабанив по шибі.

- Гавришко, вставай і відкрий двері!
Старий відгукнувся спросоння.
- Вставай, сотрудинику Божий, і відкривай! Це я, - наглив пан -
отець.
- Чи не лихо яке, батюшка? - витріщав Гавришко старі очі в тем-
них сінях.
- Шша, старий, шша! Маєш тут цей папірчик і зараз ранною зо-
рею запряжеш коні та поїдеш у район. Тільки незагуби листа і не
заспи! Адресу маєш там написану і просто в руки, кому треба . . .
А бережи цей клаптик, як ока в голові, бо буде погано . . . Бувай
здоров!
- Не встиг Гавришко й рота роззявити, як отець Атаназій зник за
вуглом . . .
- Не спав уже старий цієї ночі і лише на світ благословилося, як
гнав Гавришко карими кіньми до району, аж шиби відбренькували
в придорожніх хатах . . .

V.

Прийшла зима. Похмуре небо пригнулось до самої землі, спер-
лось пухнастими лапами сірих хмар об верхи посріблених дерев та
стріх, а цілий світ прибрався в білу чистоту для зустрічі нової
Правди на землі - Чоловічого Сина.

І здавалося, що небо перев'язало білою скатертю всі рани на лоні
розпанаханої землі, притрусило сніжинною порохвою всі криваві
сліди на ній і голубить її в сонних обіймах, як розкаяну грішницю,
навернену розпусницю - покритку ошукану і Матір скорбну, осін-
ними пологами знеможену.

І здавалося, що немає місця на всій тій безсказній білині, де б
залишилася ще нерозкаяна печаль, незагосний біль і чорні думи,
світ безовидний сповиваючі . . .

Обновилась земля і весь світ обновився, але не обновилась люд-
ська душа, скинена на дно безодні своєї, розп'ята гріхами власними
й чужими, - тягарями непосильними по волі й по неволі обванта-
жена.

І стала людина чорною плямою на білій скатерті зими, а від неї
криваві тіні лягли рудою іржою на білій обнові . . .

П'є Антошко самогон - криваві тіні з пам'яті змиває. З ним Саш-
ко і Суслик невідлучні. Суслик старший над ними - місцевих ст-
рибків очолює.

- Пий, Антошку! Раз мати родила! . . . Краще в дідьчої матері!

на хрестинах, ніж на попівських похоронах! - приговорює Суслик, шклянками поцокуючи.

Антошко водить по хаті шкляними очима і усміхається . . .

- Починай, Сашко! В тебе голосок тоненький - верховий, - говорить Антошко, шклянкою в п'яній руці погойдуючи.

Сашко вихилив свою мірку і, порскнувши, скривися.

- Ну й самогон у тебе, Суслику! Гадів труїти! . . . - сказав, спльовуючи.

- Співай! - вдарив Суслик кулаком по столі.

Сашко примружив очі й починає:

«Во Вефлеємі нині новина . . .»

Підхоплюють хрипкими голосами. Між них вплітається тоненький голосок Сусликової дружини. Вона сидить, голову на чоловіче плече поклавши. Антошко помахує порожньою шклянкою, так вибиваючи . . .

Та враз застиг і спохмурнів.

- Досить! . . . Другої! . . . - сказав, не підіймаючи очей.

Та Сашко не слухас. Напустив вії, спер голову об стіну за лавою і тягне далі:

«Ісусе милий, ми не багаті,
Золотих дарів не можемо дати . . .»

Антошко сидить і червоніє. В очах недобрі вогники заблмали . . .

«Но дар цінніший несе від мира,
Це віра серця, це . . .»

- Досить!!

Стукнуло об стіл і забреніло розчавлене скло.

Антошко підніс розрізану руку . . .

Притихли.

- Здурів?! . . .

- Досить! - кажу. - Сіпнув столом, забреніли шклянки і пляшка на землю покотилась . . .

- Ах! - захлинулася Сусликова дружина.

Суслик проскочив - розцокотаний.

- Гей, спам'ятайся!

Стоїть Антошко, стискаючи цівку десятизарядки. Стріпнув чуприною і повів очима.

- Чорт у тобі! Різдва не шануєш ні дружньої гостини! - зацоко-тів Суслик, помацуючись за поясом.

Антошко потер скривавленою долонею чоло . . .

- Досить! . . . Замічна горілка в тебе, Суслику . . . Вибачайте! - і пустився надвір.

- Причинний! - вишептала Сусликова жінка, розбите шкло змітаючи.

А Сашко закривав навстіж залишені двері і говорив:

- Вивітріє! . . . Завжди був дивний, а тепер то вже зовсім не второпаш . . . То зарежоче, де не треба, то насупиться, як розбійник, і кривавими очима виблискус. І завжди, де не треба.

- Чорта за пазухою носить, окаяний! - відсапнув Суслик.

Сашко розняв рота, та, глянувши на Сусликову дружину, не доказав.

- Гм! . . . Пора й мені . . . А ввечорі до попа підемо? - обернувся при порозі.

- Треба! - відказав Суслик - задуманий.

- Бувайте! . . . Перед вечером зайду . . . - І Сашко відкрив двері.

Зі села долтав хрипкий голос і розпучливо голосно виводив розливчасту пісню:

«Вихаді - іла на берег Катюша,
На - а висо - окій, на берег крутой . . .»

На Сашковім обличчі, розлилась широка усмішка . . .

- Це він! . . . Їй - богу причинний . . . Ірод! . . .

А Антошко йшов додому, вимахував десятизарядкою і співав, якби хотів сам себе заглушити, власні думки перекричати.

А за ним дівора, роззявивши рота, - насмішувата.

А вслід йому призорливі погляди і зневажливі слова від старших.

- Христопродавець! . . . І сорому не має таке на Різдво вигукувати! . . .»

Але Антошко не чув і не хотів чути. Йшов селом з якоюсь нерозгаданою лютю на обличчі і викрикував повними грудьми нанесену пісню наперекір самому собі і для хули тим, що слухали.

Так, хай знають усі ті, хто виклинає його, мов прокаженого, хто Юдою і христопродавцем його називає, що він, Антошко, ніщо собі з цього не робить, що байдуже йому це, що не дїждуть побачити його заляканого і розкислого. Так! Не дїждуть! . . .

«На - а висо - окій, на берег крутой! . . .» - ще потужніше, ще дзвінкїше і ще з більшою розпучливою ненавистю на лиці реве перепитим голосом . . .

Почула й Устя та напроти Антошка - простоволоса на поріг вибігла:

- Чи з пам'яті тебе викинуло, чи сорому й за макове зерно не маєш? посміховище з себе . . . - і не домовила.

Антошко увесь бурячаний, з кривавими очима, схопив її за горло і засичав навіжено:

- Сита? . . . Не холодна? . . . Втікла від чужини злющої? . . . - то й мовчи та до іншого тобі зась! . . .

Випустив її з костистих лабет, а вона, бідолашна, синя аж зелена, ледь-ледь на ногах тримається . . . Закрила лице руками і, сповнена сорому й зневаги, в хату попленталась.

Антошко зорить нетямущими очима їй услід . . . Потер снігом чоло, скривився чи всміхнувся і собі до хати поволікся.

Став посеред хати під сволюкою і сам не знає, що почати? . . .

Устя ридає, аж ліжко під нею ходить; синок закляк у різдвяній соломі, роззявившись - от-от розвезеться; матір, зморщена і костиста, сидить і лише призириливо головою похитусь.

Повів Антошко по кутках очима, а з кожного куточка холодом дише; повів по образах - а образи насупились і потемніли . . .

Жбурнув десятизарядкою під лаву і затиснені кулаки понад голову викинув.

- Чого?! . . . Чого ревеш?! За що дивитесь на мене, як на опришка? . . . За що?! . . . - питаю! . . .

Устя ще дужче схлипом заливається, мати сверлить долівку твердим поглядом, а хлопча, заскиглівши, рачки шугає до матері.

Скочив Антошко, вхопив сина, як щеня, за спину і до очей підніс.

- А ти чого від батька втікаєш, прибудло нінаца? - захрипів.

Захлинулось дитя і замовкло, як зашморжене, а мати голосу добула:

- Різдво справляєш, окаяний! . . . Пусти дитину, душе біснувата!

Антошко прискочив до матері:

- Тепер я у вас біснуватий, га?! . . . Мерзотник, Юда, христо-продавець, що?! . . .

Мати дивиться й оком не моргне.

- Візьми й убий ще власну матір, убий! - промовила.

- Себе уб'ю, себе! . . . - вдарився кулаком у груди . . .

Устя сковзнула з ліжка, вхопила дитину і вимкнулася на сусіди, а мати наділа кожух і, постогнувши, теж з хати вийшла.

Стоїть Антошко сам, як палець, серед кімнати і водить блудними очима по стінах. І стіни темні! стали, і образи присмерком заснувались. Дивиться Антошко на Христа, що з позолочуваних рамів світ благословляє, а Христос дивиться на нього. Якось похмуро і безжалісно дивиться Христос на Антошка.

Стоїть Антошко, і як заворожений Христовим поглядом, а в грудях навіженість росте і розум тьмарить.

- Чого так дивишся, чого?! - промовив крізь заціплені зуби. - Не дивися, а порадь, що маю діяти, куди подітися? . . . Скажи! . . .

Замок і закам'янів, мов заслуханий . . .

- Коли був Ти чоловіком, то зрозумій! Коли Ти воскрес, то вислухай, а коли Ти Бог - допоможи! . . .

В хаті сутінки лягли, а Антошко стоїть перед Христом і очей не зводить.

- Не дивися так байдуже на світ і на людей, бо очі прострілю! - кричить навіжений.

- Ха, ха, ха! . . . - пролунав регіт від дверей. Це Суслик зі Сашком зайшли кликати до попа в гостину.

Антошко повернувся і як пробуджений, очима кліпає.

- Здурів?! . . . Ти з ким у порожній хаті висварюєшся? - сміється Суслик.

Антошко на соломі сідає, руками голову стискає.

- Залишіть мене самого! - говорить.

- Го, го! . . . Не мороч! До попа в гостину збирайся - мов командує Суслик.

- Не піду, - відмовляється стомленим голосом Антошко.

Суслик зі Сашком переглянулись . . .

- Антошку, - почав Суслик поважно, - ти був завжди інакший від нас усіх; дивний ти був, але не дурний. А тепер? . . . остогидло й дивитися на тебе! Розум від тебе геть утік! . . . Чого ж ти собі голову морочиш і іншим життя псуєш? . . . Раз вибрав життя, то жий! А не хочеш жити, так цівку десятизарядки під бороду і шабаш! . . .

Глянув Антошко Сусликові в очі і їхні погляди схристилися.

- Мовчи, Суслику, мовчи! - зашипів Антошко, а тоді Сашко вмівшався:

- Чого доброго - ще лайку розведете. Облиште! . . . Вставай, Антошку, з соломи і ходи з нами в гостину!

А Суслик сів на лаві, мов і не чує Сашкових слів.

- Не буду мовчати! - говорить. - А ти, коли ще маєш краплю розуму, то послухай! . . . Не думай, що Суслик дурний і світу божого не бачить, долі людської не важить. І бачить, і знає - краще бачить, ніж ти, небоже! - і нагнувся над Антошком:

- Був колись цар? . . . Був! Був колись Бог? . . . Був! . . . І судили обидва наших дідів та прадідів - один до смерти, а другий після смерти . . . І чорт був, і теж пакотив людині, де лише міг, за першенство з Богом змагаючись.

- І тоді кожна людина була суджена і боязлива.

- А тепер навпаки: чорт захотів зовсім знищити Бога, а Бог чорта й обидва звернулися до людей за допомогою: «Суди», - кажуть, - «людино, хто з нас обох правий - я чи він?» . . . І так воно! . . . А ти, коли розумний, то знатимеш, коли і як судити . . . Коли чорт ближче твоєї шкіри - суди Бога; коли Бог буде ближче - судитимеш чорта! . . . А як це все скінчиться? . . . Цього вже не передбачиш. Все одно, що й на війні: або пан, або пропав!

- А смокче тебе десь біля серця, то на те й святкові дні в році: залий п'явку, реви собі пісню і не зважай, що інші на тебе доказують, бо ніхто не кращий від тебе, хіба що розумніше в житті ухитрися. Он як! . . .

- Ходімо тепер попові шану віддати, а собі хробака залляти! . . .

І доти тягли Антошка з хати, доки не витягли. Закинули йому десятизарядку ременем через голову і потягли попід руки . . .

А на приходстві отець Атаназій гостей у покої просить, до столу саджає.

- Дай нам, Воже, лихе пережити, доброго діждатись і старим звичаєм мед-горілку пити! - приговорює, біля гостей увихаючись.

Поставили хлопці у кутку рушниці і при столі порозпірались.

Пан-отець на ослоні, Суслик з Сашком побіч нього, а Антошко з другого кінця - від порога. Сидить, розтягає рота і думки свої від себе насильно проганяє.

- Кропіть, пан-отче, свяченою водою чорта з хати, а горілку для нас залишайте! - піджартовує.

- Легше, сусідо, чорта спекатись, ніж гостям догодити, - віджартовує отець Атаназій. - Але чим хата багата, тим і рада. На здоров'я, любі друзі! . . .

А пані-матка ще блідіша і ще непривітніша, ніж була . . . Ввійде, як тінь, зі стравами і не вчуєш коли гляне гей би порожніми очима і здригнешся, як під холодним дотиком; відійде безшелесно, слова не промовивши, і мов би її зовсім не було.

Світлиця тютюневим димом сповилась, горілкою надихалась. Блимає газова лампа, наче б їй дихання не доставало, і густими тінями стіни розмальовує.

П'є пан-отець і п'ють гості.

Гамірно стало біля отця Атаназія, лише Антошко з кожною чаркою щораз більше хмурніє. Задивиться у край стола, чарку в половині дороги до уст спинивши, і так закам'яніє.

- Гей, Антошку, чергу тримати! - гукне пан-отець з другого кінця і Антошко прокинеться. Усміхнеться блідо, вихилить мірку,

поблукає мутними очима по червоних обличчях і знову у ріг стола задивиться.

- Висповідайте, пан - отче, нашого Антошка і розтрішіть, а то скапає нам, причинний, як лойова свічка, - сміється Суслик, хитрими очима виблискуючи.

- Антошку, всі ми грішні перед Господом нашим! - говорить пан - отець, головою похитуючи. - А що ваші гріхи? . . . Роса на траві, піна на воді! Сонце зійде і роса пропаде, вітер повіє і піну змис!

- На здоров'я, пан - отче, і ви, побратими! - вихилив Антошко, не заїкнувшись. А сам він спітнілий і розкокотаний. Хочє сміятися, товариства дотримувати, а у вухах лісом шумить, далекою пісню вабить, голосом кличе:

«Гей, Антошку, гей! . . .»

Заслухався Антошко, а пан - отець у стіл кулаком грюкає - його мутні очі від спогадів затьмарились.

- Козакували і ми колись, хлопці! По кістки в крові ходили, кривавою волею захлинались! Га - га! . . . Глянеш, було, на мерзотника, а він побіліє. «Чого побілів, коли не «білий»?!» - гукнеш і голова по камені покотиться, посокою обхлюпає! . . . - усміхався пан - отець мрійно до свого козакування.

Суслик зі Сашком слухають, аж роти роззявили - здивовані; а Антошко зібгався в собі і вухам своїм не вірить. Схилив голову на руки, щоб очі сховати, щоби думку зловити. А вона, химерна, то вогником в голові заблимає, то чорним димом заснується. Зловив би її руками та перед очі поставив, коли ж вона між пошумом губиться, тремтячим зайчиком поміж туманами перемикається. А в голові шумом шумить, далекими голосами голосить . . .

«Гей, Антошку, гей! . . .»

Глянув пан - отець і опам'ятався. Схилив голову, поблідши.

- Набрала людина тяжких гріхів на нетямущу душу, а тепер на старі роки відмолюйся та скавули перед Господом про прощення! - зідхнув пан - отець знеможено.

Через світлицю пані - матка чорною одіжкою майнула і на стіл голубці з полумиском поставила.

Підвів Антошко голову і . . . задеревів.

Зимним потом змився, жахом захлинувся . . .

З полумиска голова командира живими очима на нього дивиться, білими зубами виблискує, рижим волоссям червоніє:

«Гей, Антошку! Не втечеш, лукавий!»

Антошко блідий, аж жовтий, не може від полумиска очей відірвати, ні рукою порушити, ні повікою кліпнути. Не чує, про що пан -

отець розповідає, з чого побратими регочуть. Дивиться в живі командирів очі й раз - у - раз сухими устами повторює:

- Говори, говори! . . .

І командир говорить, а Антошко слухає. Встав штивний та дебелий і задом до кутка прямує, очей від полумиска не відриваючи. Вхопив десятизарядку і цівкою через стіл наводить . . .

А ті помітили і зацікавили . . .

- Здурів, навіжений?! Покинь дурні жарти! - гукає Суслик.

Глипнув Антошко на полумисок і знову живі очі бачить; хрипкий голос чує . . .

Скочив пан-отець з крісла і в ту ж мить Антошко потиснув язичок.

- Га - ах! - звалився отець Атаназій на підлогу, а Антошко цівкою водить, водить, водить і, мов горохом, кулями сіє.

Стрибнув Суслик і покотився. Підірвався Сашко і з подірвленою, головою на стіл упав, судорожними руками білу скатерть згортаючи.

Вибігла пані - матка, глянула . . . і на поріг упала . . .

На долівці кров струмочком заперлилась, червоними квітами лягла.

Стоїть Антошко і димлячу десятизарядку в руках стискає . . .

Глянув блудними очима на полумисок, мов питати хоче: «Що далі? . . .»

А рижа голова командирова росте, розростається - над полумиском, над столом, під стелею полумініє. І стоїть увесь командир, як живий перед Антошком, і усміхається. Антошко десятизарядку відкинув, тремтячі руки простягає, спаленими устами шепоче: «Промов! . . . скажи! . . .»

А командир стоїть і всміхається до Антошка.

Ступив Антошко крок до переду, а його обличчя ясна усмішка озорила. Простяг руку і раптом, як підтятий берест, на долівку звалився . . .

У чорне вікно стоока ніч заглянула і густою хмарою заснувалася . . .

Мю., 10. 10.—31. 12. 1947. •

НЕПЕРЕМОЖНІ.

ІЗ СПОМИНІВ ПОВСТАНЦЯ.

Старі добрі часи . . .

Господь його знає чому це так, що все минуле гарне тобі, а я б сказав - добре. Лихе стає добре тому, що пройшло і не зломило тебе, а гарне й приємне дістає з часом лоскотливий смак добре вистояного меду, і ти не оминеш ні однієї оказії, щоб не почастивати ним своїх любих гостей.

Тільки велике, відпливаючи щораз далі в минуле, розростається, палахкотить щораз яскравіше, і тобі гордість і диво, що адже був ти при його народженні, носив його на руках чи тримав до хрищення на своїх долонях. Різно бувало . . . А тепер стоїш перед своїм «похресником» і пригадуєш собі його ім'я . . .

- Героїзм! - викрикуєш з захопленням.

- Безумство, - відповідає тобі луною доквілля . . .

Але приходять час, коли ти побожно здійсмаєш шапку і мовчки хилиш голову перед тим великим, а разом з тобою й усе твоє оточення. І це пора, коли минуле перебирає владу над теперішнім і перегукується з мабутнім. А тобі все в пам'яті цей великий старий добрий час, коли для тебе не мало найменшого значення, яке надворі небо, яка погода й чи світить сонце, чи ні. Ти усміхаєшся тужно і з гордим почуттям співучасника до тих днів, коли кожний мав свою власну погоду, власне небо і сонце. Погоду в душі, небо, повне зір, як спасівок на врожайній груші, а сонце було теж своє, що ніколи не заходило і не ховалося за жадні хмари. Смерть шкірила до тебе зуби, а ти говорив: «Бачиш, як сміється відьма!» . . .

Тільки й живеш, як згадаєш той бурхливий час та тих хлопців - характерників . . .

Тоді я зустрівся з Невидимком. Дивне прізвище, а ще дивніше, що так сам себе назвав. Хлопець - як тур, що й за п'ять кілометрів його побачиш, а в очах вогонь і талан. Вояцький талан, душа козацька. Скаже було слово, а ліс заговорить і зашелестить . . .

«Під доброго командира попали», - подумав я собі, побачивши його вперше.

Виструнчений перед лавою своїх хлопців голошу рапорт, а він очима зорить - то на мене, то на моїх . . . А було на що глянути. Хлопці ж були у мене, як громи. Чорта водив би кожний по базарі, як цуцика, коли б треба . . . У кожного сила і дотеп. Отож відрапортував я перед Невидимком, а в нього очі сміються.

- Дякую вам, друже Саво, - каже, - подобались ви мені, хлопці! - І більше нічого, а в моїх хлопців загорілись очі, наче б їм сам генерал золотих медалів поначіплював . . .

Зжились ми в неустанних боях та в затишках ясних нічлігових ночей, і полюбив він мене, а я його.

Раз повернувся він з половиною свого загону з виправи похмурий, як ніч. Передав мені хлопців розташувати, а сам подався в поле. Пішов і пропав на самоті. Ніч уже глуха - як то в нас буває - припала до землі і випила з неї всю чорноту її, а Невидимка й далі немає. Знав я, що якусь велику раду відбуває, що питається своїх думок. «Велику роботу матимемо», - подумав я собі й вийшов на поріг. Темно, аж густо, лиш здалека клекотить щось глухо, як джерело в чорній криниці. Тривожно мені стало за командира. «Чи не вислати стежі?» - почав я роздумувати, коли враз побачив його перед собою. Ні, брешу - не його, а його очі, що виблискували в темноті, як дві скалки порохна. «Гого! - подумав я, - «такі очі й без світла заведуть, куди голова захоче». А він до мене:

- І що ж, Саво?

- Усе гаразд, - відповідаю, - За тебе тривожився, командире.

Здавалося мені, що він усміхнувся.

- Ходімо в хату. Світла хочу, - сказав.

Коли я глянув на нього, був би присягнув, що звів він важкий бій з польовими духами та з пажерливою землею, яка цвіте лише від шумкої крові своїх дітей. На його одержі чорнозем залишив сірі плями, ніби від убійничих поцілунків, коли стискав його в жилавих обіймах; за гудзиками відшморгнені колоски жита й шустяки ячменю, як стрипці бича польового демона; чоло порізане зморшками, наче від нігтів ошалілої коханки.

«Боровся ти з землею, голубе», - майнула мені, а він жмурить до світла очі, і на устах у нього посмішка.

- Що нового, командире? - питаю несміливо.

Глянув на мене, не розуміючи.

- Гризоту, бачу, маєш, - докинув я.

Хитнув головою.

- Свою власну, Саво, - сказав коротко.

Не було що далі випитувати. Я знав, що в своїх болях не буде

сповідатися. Зажду, поки самі розіллються поза береги його душі. Але того дня таки не дочекався.

- Пора вже спати, - сказав Невидимко, відвертаючись від світла.
- Спочивай, - кажу, - а я перевірю ще стійки . . .

Вранці виструнчилися ми у лавах і чекали командира. Прийшов блідий, з підкруженими очима. Махнув рукою на мій звіт і до братії:

- Хто хоче мені допомогти? Справа моя власна, тож на охотника! Рванулись усі лавою дпереду. Всміхнувся і почервонів.

- Вибери мені, Саво, десять найкращих, а я за цей час приготуюся, - сказав і зник у квартирі.

Обступили мене хлопці, а всі вони один в одного - самі найкращі. І як же його вибирати? . . .

- В лаву, хлопці! - крикнув я. - Жереб кинемо. І потягли жереби. Поки скінчили, Невидимко з'явився, приготований, як на великий похід. Доручивши мені команду, видав останні накази і звернувся до своєї десятки:

- Вперед, хлопці, щоб не забувати, як відьма шкірить зуби.
- Слава!! - рвонуло з грудей вибранців.

Рушили і зникли на закруті сільської вулички. Ніхто не знає, куди й за чим. Пішли, - значить, треба було.

Три днів поїв я зі своїми козаками землю своєю й ворожою кров'ю, і три дні жадної вістки від Невидимка. Пішли й сліди забрали за собою. Аж четвертого дня повернулися. Дивлюсь - ідуть запылені, а між ними якийсь німецький достойник красується позагинаним хрестом на лівому рамені. А Невидимко сміється вже здалека.

- «Генерала» привезли, піджартовує. - Як же тобі байдилося, Саво?

- Погода добра, повітря чисте, а віддаль на мушці кріса як намальована. Чого ж більше чесному повстанцеві бажати? - відповідаю. Усміхнувся, як завжди, вдоволений.

- Передай, Микито, «генерала» хлопцям, хай розчовпують, хто він і чого вартий, - звернувся до ройового, що був з ним, а тоді й до мене:

- А ти, Саво, ходи зі мною, хочу відбути сповідь.

Я глянув ще по хлопцях. Всі, що ходили, ті й повернулися.

- Щасливі лови мав ти, командире, - завважив я.

- Щасливі, Саво. Обійшлося без гуку, - сказав, і ми ввійшли в квартиру. Не роздягаючись, приступив Невидимко до справи:

- Соромно мені, Саво, говорити про власні речі, але нічого не відієш. Людина людиною й зостанеться . . . Чотири дні тому я довідався, що німці зловили мою наречену. Працювала вона зв'язко-

вим між штабами окремих повстанських груп. Вона, Саво, - єдине, що маю з особистого життя. Це почування - єдиний скарб, що заховав я собі й лише для себе. Все інше віддав землі. І раптом ця нитка пропадає . . . Пощо говорити, як я злякався цього? . . . Перша думка боротися за своє право. І я переміг . . . Маєш отого «генерала», як його хлопці прозвали. Не знаю ще, хто він, бо не було часу розглядати. Знаю лише, що це поважна риба у ворога, і за цю рибу хочу викупити свою наречену.

Невидимко, наче б боявся, що переб'ю йому, говорив швидко.

- Тепер ти, Саво, зробиш мені ласку і поїдеш на переговори. Гіршого не пішло, а кращого не бачу між нашими, - закінчив.

Тужно мені стало їхати на переговори з псявірами. Не знав я як це робиться в такій делікатній справі, бо ніколи не говорив з ними йнакше, як крізь цівку «фінки». Задумався я над тим, як це влаштувати, коли тут входить Самусь. Радісний, аж йому очі світяться.

- Друже командире, голошу радісну відомість, - виструнчився Самусь. - Ви привели звіра, на якого полювали десятки наших відділів. Це один з найлютіших комісарів, що вилловлюють наших людей в ясир до райху. Не менше тузина хлопців з самої нашої групи заприсягли йому помсту.

Самусь говорив ще щось, тлумачачи з паперів, але я не слухав. Я дивився в обличчя командира. Він поблід і затиснув уста. Коли Самусь скінчив, настала хвилина задушливої мовчанки. Врешті Не-видимко промовив:

- Дякую вам! Поставте добру сторожу, щоб не втік.

Сказав і, не дивлячись в мою сторону, вийшов з кімнати.

«Надто кривавий окуп зловив ти собі, командире, - подумав я. - «Важко тобі буде споневіряти месницьку присягу друзів, ой, важко! . . .»

Увечорі прийшов Невидимко у мою квартиру. Я не здивувався. Сів і дивиться на мене.

- І що б ти зробив на моєму місці? - питає.

Я звів плечима.

- Не знаю, командире. Спитав би власну душу.

- Серце - хотів ти, мабуть, сказати, - підповідає мені.

- Ні, кажу, - серце тут зблудить. У душі питати треба.

Задумався, а тоді й каже:

- Важко, Саво, питати, коли розум візьметься за барки з серцем, а душа приникне.

- Збуди її, а тоді й питай, - говорю.

Встав він і почав ходити по кімнаті, схилиючись під сволоками. Враз зупинився.

- Радь, Саво! Що порадиш, те й зроблю.

Радь! . . . Легко сказати . . . Шкода мені командира, а тут як же його торгувати присягою друзів та такого ката з рук пускати? . . . Чужу біду, то й руками розведу, - кажеться в приповідці. Та не так воно, коли біда хоч і не твоя, але й не чужа.

- Ні, командире, - відповідаю, - радити будеш собі сам. Я лише розкажу тобі притчу про душу, що ще від небіжки баби заслужав.

Невидимко здивувався такій відповіді.

- Як доживеш, внукам будеш казки розповідати. Я хочу тверезої поради, - блиснув очима.

А я йому: - Не помітай, командире, мудрістю батьків, бо жили вони на світі довше від нас і очі мали кращі від наших.

Сів він, втопивши очі в землю, а я почав розказувати про того одинака, що любив свою матір над усе. Коли вона захворіла і не допомогали ніякі ліки, а смерть щораз виразніше виглядала їй з очей, вийшов одинак на перехресні дороги, розвів вогонь і промовив на чотири сторони світу. «Коли не допомагають ні молитви, ні ліки, - до тебе звертаюся. Врятуєш матір - запишу тобі душу». Лиш що скінчив, з'явився перед ним чорно вдягнений панок і вдарив по витягненій руці одинака: «Згода! Давай душу!» І почав порпатися в одинаковій душі. «Що ти там перебираєш?» - дивувався одинак. - «Бери цілу». Панок засміявся. «Не треба мені цілої. Вибираю все, що в ній найкраще». Серце краялося в одинака, коли побачив, які скарби повиймав панок з його душі, але вже пізно. Панок заховав скарби в скриньку та й зник, а одинак, ідучи додому, потішав себе, що врятував собі матір. Коли підійшов до хати, дивиться, - а матір увихається по подвір'ї, гожа та здорова. «Мамо!» - припав до неї, а вона дивиться і не пізнає його. Став він їй толкувати, а вона відходить від нього, як від зачумленого. Не пізнала сина. Кинувся він до приятелів, а й ті не пізнали його. Він до людей, а люди від нього, як від незнамого й чужого. І побачив одинак, що, втративши душу, втратив усе. Ось тобі, командире, й причта, - закінчив я, - а ти й радь собі, як знаєш.

Подумав Невидимко, встав та й знову подався в поле. Цілу ніч переблукав насамоті.

По третіх півнях застукав хтось до моєї квартири. Я знав - це він прийшов.

- Не світи, Саво, а слухай, що тобі скажу напотемки, - промовив хриплим голосом. - Раненько збереш суд і будеш ним проводити. Хай розсудять, що зробити з «генералом», бо самому мені - важко. Скажеш, щоб судили по душі. Таке моє прохання до суддів.

Не встиг я слова промовити, як Невидимко обернувся і зник в сіризни досвітку.

Не по серці був мені той суд, але наказ - наказом. Вибрав я шістьох найстатечніших, а сам я сьомий - голова. Привели «генерала», поставили ми йому оборонця і вислухали обвинувача. Як суд, то хай буде, як належиться. Зрештою, - як на військові порядки й очевидні злочини «генерала», той суд тривав надто довго. Я не намагався його вкорочувати. «Хай кожному стане ясно і утвердиться в своїм переконанні», думав я собі.

Перед самим голосуванням суду ввійшов Невидимко у кімнату. Блідий, невиспаний, - лиш очі палахкотять. Щось защеміло мені під серцем. «Що ж важливіше тобі, Саво, - подумав я, - щастя оцього сокола, чи смерть одного німецького пуцьвїрінька? . . .»

- Ну, будемо рїшати, - звернувся я до сусїдїв. - Першим ставлю пропозицію обвинувача. Хто за розстріл обвинуваченого?

Трое підняли руки.

- Хто проти?

Знову трое.

Я утримався . . . Може, коли б не побачив його блїдого обличчя, не утримався б. А так . . . не міг. Дивна людська натура, що й вовча доба не годна її переробити.

Настала важка мовчанка . . .

Невидимко випростався і підїшов до стола. Блідий - блїдий, як вибілене полотно. Здавалося, що чую удари його серця. А він, усміхаючись, промовив:

- Розповідав ти мені, Саво, прїтчу про душу, а тепер сам ти стиснув її в кулак . . . Пишїть: чотири за! . . .

Я бачив, що говорить він крізь затиснені зуби.

- Командире, - спротивився я, - мене призначив ти головою.

- Так, Саво. До цього часу . . . Тепер я перебираю головування. Пишїть: чотири за! . . . - звернувся ще раз до писаря . . .

. . . Ех, чорти чоловіка рвуть, коли згадаєш тих соколів і дивишся на розкудкудачену навкруги мізероту! . . .

Позбирались були того вечора хлопці гуртками, а Невидимко до них:

- Врїжте, хлопці, про того необачного, що «проміняв жінку за тютюн та люльку». Але так, друзі, щоб із стрїх мох позлітав!

Згадаєш, і очі туманом зайдуть . . .

Дурні очі, пусте життя стало на яловій чужині!

Мю., 8. 8. 47.

ЗМІСТ

Пан	3
Із записника моєї матері	13
З листів сильної людини	61
Великий грішник	82
Коли гратимуть великодні дзвони	88
Антошко	92
Непереможні	116

TULA-online.org